KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXIX. évf. September—October. 1894. 5-ik füzet.

Az új kor.

Az egyház új korszak küszöbén áll. A modern állam Európában egymásután szabadítja fel magát a középkori katholicismus még mindig szorító és haladást akadályozó nehéz bilincseiből. A protestantismus szabad eszméi, az újkori bölcselem és tudományos szellem hatása alatt megizmosúltak karjai, melyekkel rendre tépi szét az egyház világi hatalmának még fenn levő maradványait és lépésről-lépésre diadalmasan emelkedik ki az oly hosszú időn át tartott politikai alárendeltségből. A legújabb korban alakult Északamerikai Egyesült-Államok már előre biztosította magát minden állam-vallási intézmény ellen, melyet alkotmányából egyenesen kizárt. Napoleon hatalmas szelleme a Concordatumban aratott az egyházi hatalom ellen az állam számára csaknem igen is fényes győzelmet. Más országokban is e százév folytán állandó, kisebb nagyobb sikert kivívott törekvésekkel találkozunk az államnak az egyház gyámsága alól való felszabadítására, teljes függetlenítésére.

Minden ily törekvés a szabadság eléhaladása, s minden ily siker történelem-alkotó nagy tény, melynek nyomában új viszonyok keletkeznek, melyekkel már számolni nemcsak annak az egyháznak kell, mely az újkori állammal szemben ellenséges állást foglal el, hanem azoknak is, melyek más szempontok által vezéreltetnek.

Ily nagyjelentőségű vívmány, s íly történelmi nevezetességű nagy tény a Magyarországon most végbement egyházpolitikai átalakítások, melyek új viszonyok elé állítják az egyházakat.

Az egyházra nézve ezzel mondhatni új korszak kezdődik.

A középkori katholikus egyházból a protestáns egyházakba átjött intézmények közűl az egyik legfontosabb, a házassági jog és bíráskodás az új törvényekkel az egyházakra nézve megszűnik. Az államnak a régi, theocraticus, világuralmi egyházzal szemben tett minden térfoglalása, mig egyfelől az állam különféle vallású polgáraira és egyházaira a szabadság kiterjesztését s a jogegyenlőség előbbre vitelét jelenti, egyszersmind amaz eszközöknek is számát

kevesbíti, melyekkel az egyház híveinek külső ügyeit is az élet legfőbb viszonyaiban kezében tartotta s az egyházhoz való tartozás érzetét, valamint a saját hatalmát és tekintélyét nem kis mértékben erősítette. A protestánsok szellemi, láthatatlan egyháza is, habár más nézettel elfogadván a házasságkötés jogát és a házassági bíráskodást, most annak elvesztésével a hívekkel való összeköttetésnek s a rájuk való külső eszközök-adta befolyásnak egyik számottevő tényezőjét veszíti. Az újkori állam iránya: minden eszközt megragadni, minden intézményt birtokba venni, hogy teljesen független, szabad polgári állam lehessen és nem engedni meg, hogy bármely az államban levő testület oly igényt tartson még fenn, hogy az államban, mint állam szerepeljen; az újkori állam iránya: az egyházakat eredeti rendeltetésök körébe útalni viszsza, hogy mint csupán erkölcsi testület teljesítsék legmagasztosabb feladataikat és semmi másnemü működésre jogot ne tartsanak.

Ez az új törvények következménye: az egyház csak is erkölcsi testület és teendői is csakis erkölcsiek.

Ez jelzi az új kort és ezzel számolni létfentartás és magasabb elhivatás parancsolják.

Francziaországban Vincent Sámuel, mikor e százév első felében a szabadelvű kereszténységnek lételt akar hazájában biztosítani, mindenekelőtt tehetséges ifjú emberekre gondol és ilyeneket igyekszik az általa alapított theologiai iskolába minél nagyobb számmal, minél többet vonni. És ezeknek a tehetséges és lelkes ifju embereknek lehet köszönni, hogy Francziaországban a szabadelvű kereszténység annyi ellentörekvések, akadályok és nehézségek közt nemcsak fenmaradt, hanem idő folytán jókora tért is hódított. És mig egy jeles franczia katholikus iró keserűen panaszolja, hogy a franczia clerus ujonczait mind kevésbé választja a kitűnő emberek közül,[1]) hogy most is egyedül a tekintélyre épít, nem alkalmazkodik a jelen szükségeihez és a jövő útjait nem látja: a franczia protestánsok tehetséges ifjak számára téve alapítványokat, híven követik a hagyományt, mely nagynevű elődjükről rájok szállott. Amerikában Channing, mikor az unitárius kereszténység mozgalmait az ő mély szelleme által az új világ egyik hatalmává emeli, a Harvard egyetemmel összeköttetésbe jőve, mindenek előtt a tanítás magasabb színvonalra emelését, a tanrendszer teljes újraalakítását sürgeti, hogy az „a legjobb tehetségekhez legyen alkalmazva“, hogy az inté-

[1]) Robert Pinot: L'Eglise et L'Esprit Nouveau 40. l.

zet olyanokat vonzon magához, kik magasabb és szélesebbkörű nevelést magukba fogadni alkalmasok.[1]) Hogy mily nézete volt Parkernek, kinek szelleme, mint merészröptű sas fönszárnyalt a vallás tisztultabb, fensőbb légköreiben, eléggé mutatja az, hogy egyik hatalmas beszédében még csak a jövőben látja a nagy papokat, habár épp a független, szabadelvű egyházaknak akkor is sok jeles, kitűnő papja volt. Angliában Martineau és társai, mióta e százév elején az unitárius vallás angol földön törvényes létjogot nyert, mindig azt tartották szem előtt, abban keresték a külön, önálló egyházközségi rendszert elfogadott egyház legfőbb biztosítékát, hogy az ifjúság értelmiségét vonzzák amaz értelmi gyönyörökre és prófétai ihletre a melyektől szószékeik s intézetük tanszékei sugároztak, a mint-' hogy sok kiváló, valódi hivatottságtól vezérlett ifjú is nyitotta meg lelkét az ő szellemi és erkölcsi befolyásuknak. S mikor Gordon Sándor ezelőtt nehány évvel történelmi alapos tudásával és vallási lelkesültségével az angol unitáriusok második lelkész-nevelő intézetébe jön, első gondja volt, hogy a tanfolyamot megbővítse, jelesebb ifjak tehetségéhez mérve.

És a korszellem mellett, mely az unitárius nézeteknek tagadhatatlanúl kedvezett, ennek tulajdonítandó, hogy az unitárius egyháznak létele Amerikában és Angliában nemcsak biztosíttatott, hanem nehány tiz év alatt ez országokban ifjú egyház oly bámulatos eléhaladást tett, mely a 16-ik százév nagy vallási mozgalmaira emlékeztet s mely a jelen százév történelmében csaknem párját ritkító egyedűl álló tünemény.

Az új törvények által alkotott új helyzetben, az új korszak küszöbén ebben kereshetjük mi is mindenekelőtt az egyház jövőjének biztosítását, és egyházunknak most már kétszeresen kell arra gondolnia, hogy kiket nevel a vallás leendő hirdetőiűl, szószolóiúl és őrzőiűl, s annálinkább, mert a magyar unitárius egyháznak, mindamellett, hogy vallás gyakorlatát régi törvények biztosítják s az újabbak megerősítették és kiterjesztették, sokkal több nehézséggel kell küzdenie, mint a nyugati államok rokon, szabadelvű keresztény egyházainak. Mindazok a biztató jelenségek, melyek a magyar unitárius egyház láthatárán a közelmultban feltüntek, s melyek kétségtelenül küldetésének és hívatásának határozott szép jelei, csakis arra alkalmasok, hogy megerősítsenek abban, hogy az új korszak

---

[1]) Memoir of William Ellery Channing with extracts from his Correspondance and Manuscripts. Vol. I. p. 429.

feladataival szemben fokozni kell a gondosságot az iránt, mi a jövőnek is legelső, legfőbb biztosítéka. Nagy népességű egyházaknak már nagyságuk mintegy magától megtesz sok szolgálatot, bennük sok dolgot a tömeg ereje vonzására lehet ráhagyni. De a nem oly népes egyházaknál az egyes erőken .kell a vonzás törvényének végbe mennie. Az új helyzet előtt tehát még nagyobb mértékben kell a személyi tulajdonságokra és tehetségekre tekintettel lenni, kétszeresen arra gondot fordítani, hogy minél jelesebbek, kiválóbbak legyenek azok, kik a vallási apostolságra készülnek, s kiknek működése már csak az erkölcsiekre fog kiterjedni s hatalmuk, befolyásuk kizárólag tudományukban, erkölcsi emelkedettségükben és szellemi tulajdonságaikban fog határozódni.

Az ilyenektől várható, hogy általuk a most csupán erkölcsiekre útalt egyház az új viszonyok közt is meg fogja magát bizonyítani és talán még inkább, még szebb, még nagyobb eredményekkel, mint valaha. Meg fogja magát bizonyítani főleg, hogyha mindazokhoz a szükségletekhez való alkalmazkodás mellett, melyet a gyakorlati, a mindennapi élet kiván, azok a kik az egyház papjainak készülnek, nem feledik, hogy az egyház legnagyobb ereje, hatalma mindig az ígehirdetés marad, az ígehirdetés benső tartalmával és megragadó szép formájával. Azok az egyházaknak a hitéletre nézve a legtermékenyebb korszakai, melyekben nagy igehirdetőik, kiváló nagy szónokaik voltak. És még a legmostohább korszakokban is mit nem köszön az egyház valódi igehirdetőinek, hitszónokainak. Az ilyenek által várható, hogy az egyház a változott külső viszonyok közt meg fogja helyét állani és még inkább előre fog a jövőben haladni.

És itt a dolog természetéből folyó következés: hogy az ílyenek értékét az egyháznak külsőleg is többre kell becsülnie, méltatnia. Angliában és Amerikában az ígehirdetést ama becs, amaz érték szerint méltányolják, a melyet az az egyházra és társadalomra nézve valóban ér és megfelelően jutalmazzák.[1]) Nálunk sajátságos módon ez a szellemi foglalkozás az, mely anyagi jutalmazás tekintetében mindeniknek mögötte áll. Az egyháznak vannak nagy jóltevői; a vallásos áldozatkészségnek az egyház több czéljára nagy adományai. De úgy az unitárius, mint más protestáns egyházakban ennek a foglalkozásnak még nincsenek fejedelmi nagy adományozói. Az igehirdetőkről való gondoskodás, az elhivatottak jutalmazása mindig az egyházközségeknek lesz és kell, hogy legyen feladata. De ebben

[1]) Vannak lelkészek, kiket hat, nyolcz, tiz, húszezer forinttal díjaznak.

a feladatban az egyházközségeket támogatni és elősegíteni, a közegyháznak is, a melynek czéljaira annyi szolgálatot hoztak, érdeke, melyet meg is ismer, s készséggel és gonddal ápol. De érdeke és erkölcsi kötelessége magának az államnak is.

Annak a győzelemnek, annak a vívmánynak, melyet az állam a régi egyházi hatalommal szemben az új törvényekben nyert, a protestáns egyházakban vannak az előzményei. A protestánsok szabad eszméi készítették elé a talajt, protestáns nemzeti fejedelem — az unitárius János Zsigmond — adta a vallásszabadság kiterjesztésére az első példákat, protestáns fejedelmek — Bocskay, Bethlen Gábor és a Rákócziak, kath. ligák, pápai hadsergek ellen küzdve törték útját az újkori magyar nemzeti államnak; a protestánsok szabadság- és nemzet-szeretete volt az első, a mely lelkes pártolással melléje állott az állam messzeható törekvéseinek és újító üdvös szándékainak; a nem gazdag protestáns egyházak készsége, hogy a midőn a nemzeti eléhaladásról van szó, az átalakítástól áldozatúl kivánt addig élvezett és nagyon is szükségelt jövedelmekről szó nélkül lemondjanak.

Nemcsak a jogegyenlőség elve követeli azt, hogy az állam a régi egyház rengeteg állami adományaival szembe a protestáns egyházaknak nagyobb adományokat nyújtson, s köztük a multban minden állami javadalmaktól megfosztott, de a nemzet szabadságát és mívelődését azért mindig híven szolgált unitárius egyháznak is, hanem követeli magának az államnak is a jövőben való érdeke. Az újkori állam Magyarországon, az újabban tett előrelépések mellett is, még messze van czéljától. Nem az utolsó harcz volt ez, melyet az egyházi hatalom ellenében az ész és miveltség fegyvereivel vívnia kellett. A küzdelmeknek még újabb sora fog rá következni. Minél inkább elősegíti az állam a protestáns egyházak fejlődését, a protestáns hit- és a nemzeti élet biztos alapját és romolhatlan forrását alkotó emez erkölcsi egyéneket, az egyes egyházközségeket; minél inkább elősegíti, hogy a protestáns szószékeken minél jelesebb, hivatottabb egyének hirdessék a szabadság igéit: annál inkább erősíti, készíti elé magát a jövő küzdelmeire, arra a nagy munkára, melylyel az újkori államot kell kiépítnie s annak nagy eszményét, mely: „a szabad egyház szabad államban“, bölcs, jogos és igazságos előintézkedések után, mint az előrehaladó míveltség követelményét, a szabadelvűség, a lelkiismereti szabadság barátainak örömére megvalósítnia.

Péterfi Dénes.

A hit virágai.

— Imák a nők számára. —

I.

Mint a szomjú szarvas a vizekre, aképpen kivánkozik az én lelkem te hozzád én édes Istenem!

Az élet vándor útjaiban elfáradok, epekedem. Hol lelnék enyhébb pihenőt, mint szent hajlékod falai között, mely a mennyország megnyitott csarnoka. Lelkem epedő szomjúsága hol találna üditőbb csöppeket? mint itt, az örök élet forrásában, a hit kútfejénél . . .

Az élet útja sértett önérdekek töviseivel s a botránkozások köveivel van behintve.

Oh Uram! ott künn vagy fagylaló, vagy tikkasztó a levegő s a hétköznapiság pora az erény fehér ruháját is meglepi . . . Az élet küzdelme, zaja elriassza, mint félénk madárkákat, a lélek magasabb vágyait, szárnyalásait . . . Pedig érzem, hogy a földinél üditőbb, maradandóbb boldogság után óhajtozik lényem! Érzem, hogy a menyországnak *én is* örököse vagyok s lelkem vágy lerázni a testiség bilincseit, hogy az ima szárnyain az örökkévalóság magasságába emelkedve, a menny balzsamos levegőjét éldelhesse.

Azért kivánkozom, mint a szomjú szarvas a vizekre, a te templomodba én édes jó Istenem! Ide nem hat a világ zaja. Itt nem vérzi szivemet az önérdek tövise. Itt nem botlanak meg lábaim a botránkozások köveiben. Itt nem érzem az élet fagylaló vagy tikkasztó levegőjét. Itt elmarad tőlem minden, mi földi, mi testi. Imám szárnyain hozzád szállok én édes mennyei Atyám! Ragyogtasd reám kegyelmed áldott súgarát. Oh hadd, hogy éldelhessem egy pillanatra bár a mennyország édes örömét. Közelléteddel szentelj meg engemet én szerető édes Atyám, hogy a földiség árnyától megtisztulva, mint világosságnak gyermeke úgy élhessek, úgy küzdhessek, mig életem napjai tartanak. Légy az én erőm, légy az én segedelmem, az én megtartó Istenem! Amen.

II.

Hozzád jöttem Uram egy szent pihenőre,
A te templomodba, a Sion tetőre!
Itt elmarad tőlem minden a mi földi,
Itt lelkem ünnepi köntösét felölti.
Itt az imádkozás szárnyain, a mennynek
Fényes csarnokában: vágyaim lebegnek.

A te templomodban imára borulok;
Összekulcsolt kézzel tehozzád sohajtok:
Tekints rám jó Atyám végtelen kegyeddel,
A bün örvényéből lelkemet emeld fel . . .
Szent lelked vezesse minden lépésemet,
Hogy neked szenteljem egész életemet. Amen.

III.

Gyermeki bizalommal kulcsolom össze kezeimet és nyitom meg ajkaimat imára én szerető édes Atyám! Nincs nekem senkiben másban bizodalmam rajtad kivül. Te vagy egyedül az én bizodalmam, erősségem és szabadításom! Magamra hagyva oly erőtelen vagyok, mint a gyönge virág, mely meghajol a legkisebb szellő érintésére; az emberek pedig oly változékonyok, mint az idő; szeretetök kétes, jóságuk önző. Még azok is, kiket velem a szeretet rózsakötelékeivel összecsatoltál, legnemesebb indulataikban és szándékaikban is erőtelenek, tehetetlenek, gyengék, mint én magam. A te oltalmad pedig oh Isten, olyan, mint egy erős kővár, mely az ostromló veszedelmeket elzárja előlem; jóságod pedig egy fényes nap, mely bevilágítja a bűnnek útjait is, hogy azokra ne tévelyedhessem; gondviselésed pedig egy szelid atyai kéz, mely a sírig s azon túl is, az örökkévalóságban örök jósággal vezérel . . .

Ne vond meg én jó Istenem ezután is atyai kegyelmedet tőlem, hadd lakozhassam a te oltalmad erős kővárában . . . Ragyogtasd a te atyai jóságodat felettem, hadd járhassak az erény verőfényes, virágos útjain . . . És mindenekfelett vezess tovább is gondviselésed atyai kezével, mert te vagy Isten egyedül az én bizodalmam, erősségem és szabadításom. Amen.

IV.

Istenem én benned bizom,
Csak te benned egyedül!

Másban nincs, nem is lehetne
Bizalmam rajtad kivül.
Légy hát őrző pásztorom,
Oh mennyei hatalom!

Munka, küzdelem az élet,
Munkátlanság: bűn, halál!
A hajnal, az esti csillag
Engem munkában talál.
Légy segédem, gyámolom,
Oh mennyei hatalom.

Létünk változó hullámin
Csüggedést nem ösmerek,
Nyúgodt szívvel, békén tűröm,
Mit rám mértek az egek.
Adj erőt megállanom,
Oh mennyei hatalom!

Tűnő álomkép az élet,
Száll, száll gyorsan, mint madár . . .
Csak egy lépés s ah! közel van
Előttünk a véghatár.
Ott is te lész nyugtatóm,
Oh mennyei hatalom!

Légy vezérem és taníts meg
Törvényidre engemet,
Hogy kinyerjem, érdemeljem
A te szent tetszésedet.
Isten, örök szeretet,
Oh ne hagyj el engemet! Amen.

V.

Az Ur az én őriző pásztorom, azért semmiben meg nem fogyatkozom! . . .

Oh én édes mennyei Atyám! erős hittel bíztam én te benned és az én hitemben soha meg nem csalatkoztam.

Az élet hullámai sokszor elnyeléssel fenyegettek: a szükség, a roszakarat, a rágalom, a bűn, mint sötét hullámok ott hömpölyögtek kavargó árjaikkal körülöttem, de a te atyai szabadításod

soha sem késett. A te lelked volt a vizek felett! . . . A te jóságod angyalai a kegyelem ladikján — révpartra, szép kies mezőkre vezéreltek. Asztalt terítettél az én számomra és tápláltál engemet az örök élet kenyerével. Roszakaróimat jóakaróimmá tetted, vagy megszégyenítetted s a bűn örvényében alámerűlni nem hagytál. Bizony végtelen a te jóságod, bizony kibeszélhetetlen a te szereteted.

Megszégyenülök Uram végtelen irgalmad előtt, mert szivem, lelkem nem tudja meghálálni *oly ártatlan tisztasággal* atyai jóságodat, mint a *hogy óhajtanám*, mert azok a testiség, a gyarlóság kötelékeiben hánykolódnak. Leborulok sokszor zsámolyod elébe, hogy szivem legtisztább érzéseivel imádjalak, de a testiség megejt, mert a földi gerjedelmek hatalmat vesznek azon; lelkem is, mint egy elzárt madárka, testi érzékeim bilincseit nem mindig tudja levetni magáról. Érzem, hogy lényem nemesebb része hozzád vágy, téged imád oh én Istenem; de nem tudlak megközelíteni óhajom szerint, mert a földiesség kötve tart annak porában.

Uram! kegyelmed karjaival emelj magadhoz és a te szentséged szentelje meg az én erőtlenségemet, hogy a gyarlóság és testiség kötelékeiből kibontakozva, mint képedre és hasonlatosságodra teremtett lény, a menyország öröménak, a tökéletességnek részese lehessek.

Emelj magadhoz én Istenem! hogy a te fénylő lelked tisztasága árasszon mennyei világosságot lelkemre, hogy bizalommal tekintsek életem további küzdelmeire, hogy a te szent lelked által megszentelődve — a szükség, roszakarat, rágalom és a bűn szenynyes hullámai erőt ne vehessenek rajtam, hanem a te gondviselésed kies mezején és hitem sziklacsúcsán állva, megszentesült érzéseim és gondolataim ihletett ajkakkal zenghessék: az Úr az én őriző pásztorom, azért semmiben meg nem fogyatkozom! . . . Amen.

VI.

Örökkévalóság! létoka és törvénye a végtelenség miriárd világainak! erőtelen gyermeked én, hálára nyitom ajkaimat azon végetlen jóságodért, hogy látni engeded napodnak áldott súgarát és szép világodat fönt és alant a terjedelemben, melyek fönségesek és dicsők, mint hatalmad minden alkotásai.

Oh de jó Atyám! elnémúl az én nyelvem a hálaadásban, mert nem talál szavakat, melyek méltók lehetnének a te véghetetlen fönségedhez mérve. A napok ezerei, a csillagok miriárdjai kezdettől fogva hirdetik a te hatalmadat és bölcseségedet. Egy nap a más

napnak, egy éj a más éjnek beszél a te dicsőségedről. A szélvészek bús harcza, az ég villáma s a rengő harmatcsepp a virág kelyhében, minden, de minden, magasság és mélység: a te jóságodról és szeretetedről tesznek tanubizonyságot.

Szereteted őrködött felettem bölcsőm álmaitól fogva mindenha. Szárnyaidnak szent oltalmában volt az én életem erős és bátorságos. Ha roskadoztam az életnek terhei alatt: a te jobb kezed felemelt engemet. Ha a betegségek a szenvedések ágyához csatoltak: a te bölcseségednek idejében elküldötted a te szabadításodnak angyalát. Ha méltatlan szenvedések keserű könnyeket facsartak ki az én szemeimből: letörölted azokat a te szeretetednek kendőjével. Ha a hálátalanság és a rágalom kétélű fegyvere megvérzette szivemet: bekötözted a hitnek enyhítő, gyógyító balzsam-olajával.

Oh, de mivé is lennék én a te segedelmed nélkül jó Atyám? Egy elhagyatott árva, egy gyámoltalan. Az életnek hullámai mily hamar elborítanának. Hisz én oly gyönge vagyok magamra, mint a kisded csecsemő, kit ha a szülői forró szeretet nem ápolna: megsemmisülne, mint a virág, melyet a fergeteg letarol.

Csak a te benned vetett hit tarthat fenn jó Atyám! Hozzád esedezem az én gyengeségemnek érzetében minden jók örök kútforrása. A te atyai oltalmadért könyörgök zsámolyod előtt: légy az én őriző pásztorom ennek utánna is. Légy gyámolom, ha roskadozom; bíztatóm, ha csüggedezek; vígasztalóm, ha szenvedek és paizsom, ha üldöztetem.

Őrködj felettem mennyei szeretet! és add, hogy megérthessem hivatásomat, hogy ne feledkezzem meg emberi méltóságomról, hogy megközelíthessem lételem czélját . . .

Adj józan értelmet, hogy a bűn kísértéseit, csábításait kikerűlhessem, hogy el ne tévelyedjem az élet síkamlós, szövevényes útjain.

Neveld vallásos érzéseimet, hogy a hit tisztogassa meg keblem virágos kertjét az emberi gyarlóságok és földi szenvedélyek gyomjaitól.

Segíts a jó cselekedetek gyakorlásában, hogy ne csak ajkaimmal, hanem jó cselekedeteimmel mutathassam meg az én erős hitemet.

Légy ezután is az én erőm, gyámolom, vígasztalóm és oltalmazó paizsom. Amen.

VII.

Oh mily boldog vagyok én jó Istenem, hogy téged édes atyámnak nevezhetlek s hozzád gyermeki szeretettel ragaszkodhatom.

Elhagyhat minden; juthatok árvaságra; ellenem támadhatnak

ellenségeim; körűlvehet az inség és betegség: még sem leszek egyedül, még sem leszek árva: még sem árthatnak ellenségeim; az inség nem csüggeszthet el: a betegség nem dönthet a koporsóba: mert te velem lészsz elhagyatottságomban: édes atyám lészsz árvaságomban; ellenségeimet megalázod: az inségből kiemelsz és a koporsóból is kiragadsz engemet.

Oh te mindenütt jelenvaló! te mindenható fővalóság! te vagy egyedül az én atyám, oltalmam, szabadításom és gyógyító orvosom.

Uram! hová is mennék a te lelked elől? Ha a mennybe megyek, ott vagy: ha a koporsóba vetem az én ágyamat, ott is jelenvagy; ha olyan szárnyaim volnának, mint a hajnalnak s a tengerek túlsó határaihoz költözném — oda is a te jobbod vezérelne engemet és a te jobbod megtartana.

Benned bizom én egyedül, mert rajtad kivűl nincs több Isten sem a mennyben, sem a földön!

Oh én édes jó Istenem! szenteld meg az én boldogságomat, hogy én téged továbbra is *édes Atyámnak* nevezhesselek. Tartsd meg az én erős hitemet, hogy hozzád gyermeki szeretettel ragaszkodhassam. Áldj meg engemet, hogy jó gyermeked lehessek a sírig, hogy lakozhassam a te templomodban és nyúgalmam lehessen az én édes atyám hajlékában . . . .

Ne vond meg atyai segedelmedet, hogy járhassak tökéletességben előtted és legyek az igazságnak cselekedője. Ne hangozzék az én ajkaimról soha a rágalomnak mocskos szózata, melylyel gonoszt vagy igaztalant mondanék embertársaimról.

Legyen gyűlölt előttem a bűn és szeretve az erény és annak cselekvője.

Őrizhessem meg az én ártatlanságomat, melyet haszonlesés vagy földi kincs soha kisértetbe ne hozhasson. Amen.

VIII.

Kitárom az én szivemet és lelkem szárnyait kibontom, hogy feléd szállhassak, hogy érzéseimet és gondolataimat bemutathassam neked örök szeretet Istene! Itélj és próbálj meg engemet! Te tudod oh szivek és vesék vizsgálója, hogy igazán szeretlek tégedet. Te látod, hogy legfőbb törekvésem atyai jó tetszésedet megnyerni. Útaidban törekszem járni. Törvényeid betöltésében van az én gyönyörüségem. Nincs irigység, nincs bosszúállás kebelemben. A más hire, neve, becsülete oly szent előttem, mint a magamé. Megszegem kenyeremet

a szegénynek. Tehetségem szerint jót teszek mindenkivel. Törődöm, munkálkodom, fáradozok, hogy elvégezhessem híven azokat a kötelességeket, melyeket bölcseséged elhivatásom szerint előmbe szabott. Nem zúgolódom az élet terheiért, mert tudom, hogy mindenkinek kijutott, hogy mindenkinek emelnie kell azt a keresztet, melyet kegyelmed vállaira tett. Még atyai látogatásaidat is gyermeki hálával fogadom, mert javamra szolgál a te feddésed és dorgálásod.

De erőtelen vagyok Uram! A te segedelmed nélkül semmit se tehetek. Dicsőitsd meg mindenható erődet az én erőtlenségemben. Ragyogtasd megszentelő kegyelmed súgarát, hogy láthassam, ismerhessem és járhassak továbbra is törvényeid útjában. Ne engedd Uram, hogy a testiség erőt vehessen jóravaló törekvéseimben. Szentelj meg engemet, hogy áldhassam azokat, a kik engemet átkoznak és jót tehessek még azokkal is, a kik gyűlölnek és háborgatnak engemet. Áld meg fáradozásaimat, hogy a szeretet munkáját még inkább gyakorolhassam. Adj erőt az élet küzdelmeinek hordozására. Adj béketűrő szivet, akaratodon való megnyugvást és a te szabadításodat mutasd meg a szenvedések árjai között. Amen.

Rédiger Géza.

Szentek egyessége.

Üdvözlő beszéd. *)

Egybegyültünk, ker. afiai! hogy egyesülten, lélekből-lélekre ható magasztos gondolatokkal s jóakarattal szolgáljuk Istenünk dicsőségét, önmagunk s embertársaink boldogságát; mert kiválóan a szellemi élet terén megbecsülhetetlen értékü és áldásu az egyetértő, összhangzó munkásság. E közszükségnek hódoltak az őskeresztények, midőn gyülekezetekké alakultak: ennek tesz eleget korunk szelleme, midőn az egyesülés horderejét felismerve társulatokat, egyesületeket szervez ugy anyagi, mint erkölcsi érdekből mindenfelé. S ha bármely szép, jó és üdvös czélu egyesület jogosult, mennyivel inkább tarthat erre igényt, most inkább, mint valaha, a Krisztus ős követői által alapított társulat, melyet a régiség és eszményiség által megszentelt alakban ekklézsiának, anyaszentegyháznak nevezünk.

Az egyesülés szelleme korunkban oly nagy hatalommá erősbült, hogy az annak való hódolás nélkül a magános ember veresége bizonyos az élet bármely helyzetében. Érti s érzi ezt a gazda, a ki egyletet alkot, hogy egymástól eltanulja az okszerű földmivelést, a tökéletesebb eszközök czélszerű használatát, s terményeinek értékesítését, hogy az élet fokozódó igényeit és terheit megbirja. Értik s érzik ezt az iparos és kereskedő, a kik minden irányban összeköttetésbe lépnek, hogy czikkeiket, áruikat piaczra vigyék s megismertessék. Érti s érzi ezt a pénz embere, a ki tálentumait nem ássa el, hanem velük szövetségbe áll s kamatoztatja. Érti s érzi ezt a tudós, a ki társaságot alkot, hogy a tudomány gyémántját saját porával csiszolja s azt az emberiség közkincsévé tegye. Érti s érzi ezt az igaz hazafi, a ki eszméletre ébred, összeszedi magát s övéit s mint amaz evangeliumi jó pásztor az eltévedt századik juhot a nemzet zöméhez visszahozza, a különben veszendőt. Értik s érzik ezt az államférfiak és külügyérek, a kik ugy benn a hazában, mint kinn a nagy nemzetcsaládok között pártot alakítanak, szövetségest keresnek; mert félnek az elszigeteltség, a megveretés veszélyeitől.

Mindezeket csak azért hoztam fel, hogy érzékeltessem, hogy mily általánosan szükséges és korszerű az egyesülés s hogy ha nem lett volna soha ekklézsia, anyaszentegyház, annak a Krisztus által

---

*) Mondatott Csókfalván az 1894. évi julius 10-én tartott köri közgyűlés alkalmával.

hirdetett elvek alapján való létesítését kérnünk kellene a gondviselő Istentől, a magasabb lelki érdekek hathatós előmozdítása czéljából. De hála legyen érte, az emberiség sorsát bölcsen intéző Gondviselésnek! mihelyt a Krisztus eszméi hatni kezdettek az emberek lelkében, az első pünköstben azonnal megalakult a keresztény egyházi társulat, melyben szerencsénkre csak tovább kell buzgolkodnunk s melyen többé a pokol minden hatalmasságai (kapui) sem vehetnek diadalmat.

Ez a legszellemibb s legáldásdúsabb minden társulatok között s hatása ma már felismerhető s érezhető az emberiség minden más intézményeiben. *Szép név* a keresztény név, azt mondja Jakab apostol s hasonlóan dicsőitik a többiek, midőn mondják: *a keresztények Istennek fiai; Isten népe; szent papság; élő kövek; szentlélek templomai: Krisztussal egy lélek; Krisztus örökös társai.*

Ez amaz eszményi és Krisztus minden igaz követőivel benépesített szent társulat, a melyet a „Hiszek egyben" *szentek egyességének* mondunk s melyért maga Idvezitőnk így imádkozott Istenhez: *Szent Atyám! tartsd meg a te neved által azokat, a kiket nekem adtál, hogy egygyek legyenek, mint mi.* Ján. 17. 11.

Oh, ha minket is, ker. afiai! a szentek egyességének e felséges, krisztusi érzete gyüjtött volna egybe ez ünnepélyes alkalomra, hogy az vezérelne minden vallásos és erkölcsi törekvéseinkben!

Alkalomszerünek találom azért most, midőn napjainkban a tudománynak akármi szele által némelyek ide s tova engedik hajtani magukat, szólani előttetek ez ünnepélyes összejövetelünk alkalmából a *szentek egyességéről.*

Lássuk tehát: *mik annak feltételei? s miért kell arra törekednünk?*

1. A keresztényi egyességnek, a szentek egyességének feltételei azok, a melyek Jézus tanításának, életének s vágyódásának legfőbb tárgyait, kijelentéseit alkották s a melyek ő utána alapul szolgáltak s szolgálnak milliók boldogságának. E *feltételek*: az *igaz hit*, a *tiszta szeretet* és *élő reménység*; mert a ki így hisz, így szeret, így remél, az egy élő szent egyességben tudja s érzi magát a Krisztus által Istennel és minden jókkal.

Mi a hit? Mi az igaz hit? *A hit* — a nagy apostol szerint — *oly dolgok valósága, melyeket remélünk és a mely dolgok nem láttatnak, azoknak bizonyos mutatója* s az embert idvességre vezérli. Az igaz hit nem lehet más, mint az, a mely a józan okossággal s másik legmagasabb szellemi vívmányunkkal, a tudománynyal nem jő ellentétbe, sőt ez által csak megerősittetik; az az igaz hit, a mely az embert nemhogy elidegenitené egymástól, hanem inkább egy nagy családba vonja össze, mint testvéreket; az az igaz hit, a mely tért nyit erkölcsi tökéletességünk kifejtésére s a véghetetlenség gondolatát örökbecsüvé teszi előttünk. Azt pedig a Krisztus szerint így fejezhetjük ki röviden: hiszünk az egy Istenben, az erkölcsi szakadságban és az örökéletben.

Ha tehát elgondolom, hogy Krisztuson elkezdve minden öntudatos keresztény léleknek ez a hit adott erőt; ha látom, hogy ez egy testvéri szövetségbe vonja össze még az ellenfeleket is; ha tudom, hogy ez megadja mindenkinek a jogot szabadon munkálni üdvét s élni mint örökéletre hivatott valóság: akkor örömmel vallom magam velök együtt egy szent egyesség tagjának, a kire nézve úgy él hitemben az egy Isten, mint egy oly jó Atya, a kitől embertársaimmal együtt egyedül várhatom bizton lelkem üdvét, — akkor érzem, hogy kötelezve vagyok, mint szabadsággal biró lény, Isten törvénye szerint munkálnom szívem boldogságát, — akkor tudom, hogy erkölcsi tetteim által minden jókkal romolhatatlan szövetségbe léptem, a mely az örökkévalóságra köttetett. Ez az az igaz hit, a mely Istennel, Krisztussal s általa minden jókkal egyesít; ez az az egységes hit, a melyről így szól az apostol: *egy a hit, egy az Ur, egy a keresztség.*

De feltétele a szentek egyességének továbbá *a tiszta szeretet.* A tiszta szeretet az, miszerint az ember szeret pusztán magáért a szeretetért, s annak örömeiért, minden mellékes tekintet nélkül, mert ez a szeretet lényegének megkülönböztető tulajdonsága. Ez az, a melynek e földön legelébb és a legteljesebben Jézus adott hangot tanításaival s valóságot élete példájával. Erre czéloz, mindőn azt mondja tanitványainak: *Uj parancsolatot adok nektek, hogy szeressétek egymást: a mint én szerettelek titeket, úgy szeressétek ti is egymást.*

Legyen a tiszta szeretetnek ez új parancsolatja a mi legfőbb törvényünk, ker. atiai! S ekkor habár Krisztus tagadóknak gúnyoltatnánk is némelyektől, az emberi hiszékenység által alkotott Isten-Krisztus tagadásaért, ám legyen nekik az ő hitök szerint, de ezzel szemben csak azt mondjuk, hogy mi ismerjük és követni törekedünk az élő, tiszta szeretet történelmi Krisztusát. A szeretet e tiszta voltát, élő megtestesülését fejezik ki a tanitványok is ezekken, hogy *az a lélek gyümölcse, királyi törvény* és *tökéletesség kötele.* S ha az egy Istennek, az egy mennyei Atyában vetett hit által, mindnyájan gyermekeivé lettünk, bizonynyal semmi sincs, a mi erősebb alapra helyezné a szentek egyességét, mint az a krisztusi szeretet, mely minden embereket testvérekké tesz s az emberiséget megajándékozza a testvériség szent eszméjével, melynél fogva a nagy apostol szerint: *Nincsen sem zsidó, sem pogány, nincsen sem szolga, sem szabados, nincsen sem férfi, sem asszony között különbség, mert mindnyájan egyek vagyunk a Jézus Krisztusban.*

Oh, bizonynyal, a szeretetnek véghetetlen egyesitő ereje és hatalma van s mindazok, a kik tisztán szerettek, a szentek egyességében éltek. S be jól van, hogy ez ma is így van, mert iszonyu bomlasztó erővel lép fel napjainkban is minden szép, jó és nemes ellen az önzés és gyűlölség, a melyeket semmivel sem lehet legyőzni az egy szereteten kivül. A szeretet soha el nem fogy. A szeretet mindennél hatalmasabb, mindennél nagyobb. A szeretet minden, a szeretet maga az Isten, a ki mindeneket magához ölel e lényegében, hogy e tekintetben is egész áldásában érezzük rajtunk megvalósulni

idvezítőnk szép imáját: *Szent Atyám! tartsd meg a te neved által azokat, a kiket nekem adtál, hogy egygyek legyenek mint mi.*

A szentek egyességének szép feltétele még az *élő reménység* is.

Mi a reménység? A *reménység* — így magyarázza az apostol — *ha megláttatik nem reménység.* A reménység tehát addig reménység, a míg meg nem láttatik, mert a látás által valósággá lett. Ha mi, például valamely vágyunk teljesűlését reméljük s e vágyunk teljesűlt, megszűnt reményünk, mert az valósággá lett.

Minden kornak és helyzetnek megvoltak s megvannak a maga reményei, melyek időről-időre táplálták s táplálják az emberiség kebelét. Legáltalánosabb volt minden időben és minden népnél egy jobb, egy boldogabb állapot után való sóvárgás, reménység. Jót remél az ember magános és családi életében, jobb jövőt remél a honfi és keresztény s édesen csendűl meg füleiben a költő szózata: *Jőni fog egy jobb kor, mely után buzgó imádság epedez százezrek ajakán.* Igen! a keresztény ember buzgó imája által megszentelt reménység azon élő reménység, a mely időn, enyészeten átragyogó tárgyánál fogva egyetemes és az egész keresztény világ lelkét elfoglalja s az örökkévalóságban láttatik meg és nyer valósulást; mert *most részszerint van bennünk az ismeret, látunk tükör és homályos beszéd által, akkor pedig szemtől-szembe és eljő a tökéletes teljesség.*

Igy lesz az élő reménység feltételévé a szentek egyességének. És nektek ker. atiai, a kik a keresztényi szép megvalósítása végett egyesültetek, teljes igyekezettel arra kel törekednetek, hogy legszebb reményeiteket úgy ápoljátok kebleitekben itt, hogy azokat megláthassátok, mint valóságot egykor az örökkévalóságban, mert az apostól szerint: *egy test és egy lélek vagytok mindnyájan, miképen hogy a ti hivatástoknak egy reménységére is hivattatok.*

2. De lássuk, hogy az ily igaz hitből, tiszta szeretetből és élő reménységből származó szent egyességre miért kell törekednünk?

Megérdemli az a legkomolyabb és legbuzgóbb törekvést: mert az *megerősít, épít és boldogít.*

Az *egyesülés erőt ád* úgy a természeti, mint az erkölcsi világban. Az egyes vesszőszálakat ujjainkkal könnyen eltördelhetjük; de a nyalábba összefogottakat két kezünk összetett erejével sem. A magánosan álló hatalmas tölgy ki van téve a vihar pusztításainak, de az erdőnek gyenge fái bírnak egymás védelmében az idő bármily viszontagságai ellen is daczolni.

Éppen így van ez az erkölcsi világban is. A gyenge ember társaságba lépés által erőssé válik s így szellemi diadalt arat; a mi a legfelségesebben valósúl meg a valláserkölcsi életben, a szentek egyességében, a hol — az írás szavai szerint — *a lélek is együtt segéli a mi erőtlenségünket.* S ugyan kérdem ker. atiai! miért gyültünk mi gyarló emberek össze, miért állottunk meg e szent helyen az erős Isten színe előtt? ha nem azért, hogy szép, jó és üdvös dolgokat végezzünk s így erőtlenségünkben is megdícsőíttessünk a hatalmas Istennel való lelki egyesség által.

Nem szabad azért, ker. atia! soha így szólanod: Elvettetett állapotu vagyok én, mit tehetnék a közjó előmozdítására? nem, mert te is bírsz kifejteni némi lelki erőt s a mustármagnyi hit összetéve hegyeket mozdít ki helyökből. Nem szabad soha azt mondanod: hiába való tanitói fáradozásom; buzgó törekvésem nincs arányban a mivelődés nagy czéljaival: nem, mert a siker nem csupán a te szerény munkádban áll, hanem abban, hogy veled együtt ezrek meg ezrek működnek egy czélra. Nem szabad soha öntelten magadba zárkoznod: Nem teszek rosszat, nem vagyok a közjónak ellene s imádom Istenem magános hajlékomban; nem, sőt hogy valóban érezd az életerős egybeköttetést minden irányban, tenned kell a jót, részt kell venned a közügyekben s az Úr házában közös buzgósággal erősitened lelkedet minden jókkal és a mennyei Atyával való szent egyesűlés által, hogy a hitrokon szivekkel bizalommal énekelhesd: ***Ha Isten velünk, ki ellenünk.***

Továbbá a *szentek egyessége épít.* Épiteni egyetértéssel lehet, míg az egyenetlenség romlásra vezet. Kétségbevonhatatlan igazság ez mindenütt, de főleg az az anyaszentegyházban, a mely hogy külsőleg, belsőleg folytonosan tovább épittessék, az összes tagok egyetértésére van szüksége. Erről könnyen meggyőződhetünk; mert a hol romladozott épületet, dísztelen külső állapotot látunk, ott bizton következtethetünk az egyenetlenségre; a hol pedig kedvesen tűnnek fel előttünk már messziről az égbe nyúló súgár torony díszes templomával s közelben a megelégűlt vidám arczok, ott a hívek egyességben élnek, a kik egyúttal tudjak magukat lelkileg is épiteni.

Épűlni *lélekben!* Mily szép e kifejezés már csak magában véve is; de mily magasztos akkor, ha e lelki épűlés egy szent egyességben végeztetik el. Ott az Isten képére született kisdedet kegyes indulattal sietnek felavatni a keresztény hitre s a mint időről-időre fejlődni látják testben, úgy tökéletesítik lelkét, szívét a tanítás és nevelés által. Ott az ifjakat munkásságra, ember megbecsűlésre s Istennek lélekben és igazságban imádására vezérlik. Ott a szeretet védelmében s Isten áldásában szent a családi élet és tűzhely. Látogatott a templom, a hol a hívek amaz élőkövekké alakíttatnak, a kikből felépűl ama lelki egyház, a szenteknek egyessége. Ott meglátszik a krisztusi ima áldása: *Szent Atyám! tartsd meg a te neved által azokat, a kiket nekem adtál, hogy egyek legyenek, mint mi.* Ott egészen bételt az apostolnak ez öröme: *A szenteknek polgártársai és Isten családjának tagjai vagytok, kik felépittettetek a prófétáknak és apostoloknak fundamentumokon, melynek belső szögletköve a Jézus Krisztus, kiben az egész alkotmány szép renddel rakattatván, növekedik, hogy legyen az Urnak szent temploma, melyen ti is velünk együtt épittettek, hogy legyetek Istennek hajléka a szentlélekben.*

Végre a *szentek egyessége boldogít.* Miben álljon a boldogság s kik legyenek boldogok? megmondja Idvezítőnk, a ki az emberi élet legnyomatékosabb kérdéseiről a legalaposabban szokott felvilágosítani, midőn tanításai legszebbikében így szól: Boldogok, a kik éhezik és szomjuhozzák az *igazságot*, mert megelégíttetnek. Boldogok *a békes-*

ségre igyekezők, mert azok Isten fiainak mondatnak. Boldogok, a kiknek *szívök tiszta*, mert azok az Istent meglátják. Boldogok, a kik *üldöztetnek az igazságért*, mert azoké a mennyeknek országa. S más ilyenek.

Tehát Jézus szerint nem a világi jóllét, szerencse és gazdagság, hanem a léleknek az örök igazságokban való fénye s a szívnek tiszta ártatlansága adja meg az embernek valódi boldogságát. A minthogy ezekben is keresték boldogságukat a Krisztussal együtt minden időknek legjobb és már örök üdvöt nyert s nyerendő lelkei.

De még a boldogság sem boldogság ha csak magunkénak mondhatjuk és nem érzik azt velünk együtt azon embertársaink is, a kikkel Isten a mi sorsunkat egybekötötte. Azért állított a Gondviselés társaságba, azért plántált az anyaszentegyház védő kerítései közé, hogy a midőn boldogoknak érezzük magunkat, egyúttal boldogítsuk mieinket s minél nagyobb körben embertársainkat, hogy így a vallás boldogító erejét tegyük mind általánosabbá. Hogy velünk együtt az alázatosságban, a békességben, a hit-, szeretet- és reménységben, az igazságban, sőt még a tűrésben és szenvedésben is legyenek mindenek boldogok. E boldogító érzésben éltek-haltak mindazon Isten előtt kedves és megdicsőült jobb lelkek, a kikkel egyetemben az örökkévalóság boldogsága vár reánk, valakik a szentek egyességének érzetét így ápoljuk kebleinkben.

Ime, kedves atiai, ker. gyülekezet! ezekben igyekeztem megmutatni, hogy miért gyűltünk össze ez ünnepélyes alkalommal. Egybegyűltünk, hogy a közös hit, szeretet és reménység alapján minél szorosabbra fűzzük a Krisztus által Istennel és minden jókkal azt a szent egyességet, a mely megerősít, épít és boldogít. Adja a mindenható Isten, csókfalvi unitárius szent gyülekezet! hogy egyházi társulatunk egybegyűlése s buzgó istentiszteletünk legyen köztetek táplálója e szent egyességnek s szolgáljon mindnyájatoknak úgy egyen-egyen, mint közönségesen megerősítéstekre, épüléstekre és boldogságtokra. A mi végre *ajánlak titeket* — az apostollal szólva — *Istennek és az ő kegyelmességéről való ama tudománynak, mely felépíthet és megadhatja nektek, mit örökség szerint bírjatok minden szentekkel egyben.* Amen.

KELEMEN ALBERT.

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Első Rész.

Családügy és orthodox politika.

III. Fejezet.

(Folytatás.)

— Aristoteles ugyanott még azt is mondja: *De a tudván való és rendetlen indulatból eredt kihágás meg nem csendesedik és meg nem kisebbedik, ha szinte valaki az ő gonosz cselekedetit és fertelmes dolgát jól érti is; hanem inkább megmarad benne és megátalkodott vakmerőséggel mind végig elmegyen az ő elkezdett gonosz szándékában!* (*Institutio.* II. kv. II. 23.)

. . . Ez valóban a legkézzelfoghatóbb magyarázatja, jó Kálvin, a te nagy tudományod kegyes voltának az írásban és gonosz alkalmazásának a gyakorlati életben. Ezért rendszeresítetted a tudva elkövetett ballépést az egyházadba behozott hitüldözéssel és mégis szerette volna jobb meggyőződésed azt is elhitetni, hogy neked nem volt semmi részed abban a gonoszhírű első esetben, mely rá kényszerített arra, hogy igazi arczodat fordítsd a nagy világ felé. Innen eredt a végzetes tévedéseknek egész sorozata. Innen eredtek furcsa ellenmondásaid s a vakmerő ráfogások, mikkel bemocskoltad annak a szegény áldozatnak emlékét, a ki — magad kimondottad — a te kezeid között veszett el. (*Mosheim.* Nachrichten. 81. 107.) Ezért látunk tégedet s veled a jámbor együgyüeket jobb ügyhöz méltón fáradozni, hogy a felelősséget a világ előtt a te fölkent személyedről másokra hárítsátok;[1] holott 1561. szept 30-án saját magad így bíztattad rá példád követésére hittársadat, a navarrai király kamarását: „Becsület, dicsőség és gazdagság lesz jutalma a te fáradozásodnak; de ne múlaszd el mindenek előtt megszabadítani az országot azoktól a nyughatatlan gazoktól, a kik lázadásra ingerlik a népet ellenünk. *Ki kellene írtani az ilyen szörnyeket, mint a hogy én elpusztítottam a spanyol Servet Mihályt!*" (*Porter*: 73. Lásd *Voltaire*: Oeuvres. IX. 491. *Génève*, 1771.) Íme te magad is dicsőíted, sőt például ajánlod azt a tettet, a melynek hasznát a kielégített bosszú gyönyörében csupán egymagad élvezted; de erkölcsi súlyát mindvégig szeretted

---

[1] 1562-ben pl. Balduinus ellen írt feleletében, ki szemére vetette S. megölését, magára Servetre, a genfi tanácsra, a svájczi egyházakra, sőt a „szelid" Melanchthonra igyekszik vetni Kálvin, tettének felelősségét. (*Porter*: 73.)

volna elvetni magadtól. Nyugodj békével! Nyugton lehetsz ezentúl mi tőlünk; nyugton azoktól is, a kik mintegy hosszú, nehéz álomból fölébredve, szégyennel vegyes bánattal tekintenek vissza a te sötét emlékedre. S jól van ez így: a halottak nem kötözhetik meg az élőket, hogy a múlt bűnein okúlva, a jövőt ne építsék. Mint a bosszúálló Isten dicsőségére tetőled örök kárhozatra szánt emberiség számtalan millióinak, épen úgy fényeskedjék az örök világosság a te kevély lelkednek is! A mint szellemed az elmúlás szárnyain tova tűnik előttünk, könnyült kebellel nézünk utána és tégedet ismeretlen sirodban nem háborgatunk többé. Bocsásd meg, hogy ez egyszer köznapi ruhádban mertünk fölidézni. De oly „*minden tekintetben* nagy" ember létedre, a te föltett, sőt fennen hirdetett jóhiszeműségednek még csak legkissebb árnyékát is sehol föl nem fedezhettük vizsgálatunk alatt álló cselekedetedben. Nagyobb voltál te annál, hogysem elkövetett bűneidnek mentségét a törpe lelkek köznapi tudatlanságában avagy csupán a tőled oly sokszor kicsinylett korszellemben kereshetnők.[1]) Azt szivesen elösmerjük, hogy a te nagy tévedésed által felszított hitüldözésnek kiváló szerep jutott a te reád következő kor bűneiben és válságaiban. De ha e tan erkölcstelen visszaéléseit, kedves tanítványaid óhajtása szerint, rá is lehetne háritani némi

---

[1]) Révész történetírói stilusának legközönségesebb fogása, hogy mikor dícsérni kell Kálvint, akkor hasonlíthatatlanúl feljül emelkedik ez a XVI. sz.-on; mikor pedig hibáiért kimenteni akarja, akkor olvasói elébe odaállítja bűnbakul a korszellemet. Távol áll attól debreczeni történetírónk, hogy elismerje, a mit Szász K. ily őszintén bevall:

— Kálvin törvényhozásának merész körvonalai az ő nagyságáról, részletei kicsinységéről tanúskodnak. *Sok dologban nemhogy megelőzte volna korát, sőt elmaradt a mögött.* (*Bpesti Szemle.* XVII. 234.)

Az eddig felhozottak után csaknem fölösleges bizonyítgatni, hogy Kálvin igen sok tekintetben — előre úgy, mint hátra — maga vezette kora szellemét. Igy a szabad akarat kérdésében maga megvallja, hogy az egy Sz. Ágostonon kívűl az összes ker. írók, sőt minden ember, még a köznép is, ellene vannak; mégis e szót még a közhasználatból is szeretné eltiltatni (*Instit.* II. kv. II. 7—9.) Szintén ily gyökerestül kiirtaná az „érdem" szót is. (III. kv. XV. 2.) A praedestinatio kérdésében nemcsak minden ker. nagy tudósnak, hanem még a korabeli közvéleménynek is mereven ellene szegült. (III. kv. XXII. 1. — V. ö. III kv. XXI. 4. és 5. XXII. 6. és 9. XXIII. 4. stb.) Az eredendő bűnről is megvallja, hogy „a közönséges értelemmel és az emberi okossággal semmi úgy nem ellenkezik", mint az ő tanítása. Az egyház legrégibb írói is alig szóltak valamit e tárgyról; Szent Ágostont követve mégis nem átalja kimondani, hogy „szemtelen és orczátlan bestiák" az ellenkezők. (II. kv. I. 5.) Szerinte „szörnyű tévelygés az is, hogy nem ugyanez a test támad fel". (III. kv. XXV. 7.) A Scipiók és Catók még az erény által is bűnösök, mind pokolra vettettek. (III. kv. XIV. 3. 4.) Hol „Istennek kemény bosszúállását semmi képíró eléggé ki nem pingálhatja". (III. kv. XXV. 12.) Az őrangyalok, az ördögűzés, a censura, az erkölcsi rendőrség és máglya behozatala érdekesen egészíti ki e retograd irányú, Zwinglitől messze eltávozott és igen sok tekintetben a legsötétebb középkorra emlékeztető „vallásújítást".

— Hogy Kálvin nem volt a genfi korszellem embere, már az is mutathatná, hogy száműzetett, — vallja be elég őszintén Révész lapja, mikor a sárospataki irányt kell megmosdatni. „Ezen XVI. sz.-beli reformátorok nem a korszellemet szolgálták, hanem az (ő felfogásuk szerinti) igazságot." *Figyelmező.* 1872. 305—306.

tekintetben a te alacsony és tudatlan környezetedre: azért nincs semmi szükség arra, hogy érdekedben igazoljuk és mentegessük egyszersmind azt, a mit az emberiség örök törvényei elkárhoztatnak. A galádság és erősek napról-napra úgyis eléggé érvényesűlnek magok erején az emberi társadalomban. Hogy e mellett még a tudomány fenkölt tekintélyével is palástoljuk rút gonoszságukat, arra valóban nincsen semmi szükség! (V. ö. *Paul Janet* fejtegetésével Macchiavelliről. Polit. tudomány tört. Bpest. 1892. II. 64.)

*

Végig vezettük a szíves olvasót a Kálvin-Servetpör minden részletén. Beható világot vetettünk e szomorú ügyre a legkülönbözőbb oldalokról. S oly források alapján tettük mindezt, melyek 30 évvel ezelőtt az orthodox történetírónak szintén úgy rendelkezésére állhattak. A különböző eredmény, melyre mindketten eljutottunk, jellemző bizonysága annak, hogy a maholnap csak emlékben élő protestáns orthodoxia még virágzóbb napjaiban is csupán csak a katholikus irók eltanult fogásaival tudott némi szellemi sikert felmutatni s ideig óráig tartó irodalmi dicsőséget aratni.

A fennebb kimerítőn előadottak világánál Révész Imre „*Kálvin élete*"-nek csaknem minden állítását többé-kevésbbé módosítanunk kellene, nem is említve azt, hogy tévedései mellett, kisebb-nagyobb ráfogásainak földerítésével akár egy egész könyvet megtölthetnénk.

A mi tárgyunkat közelebbről érdekli, nem áll pl. az, hogy Servet kiadója a kinyomtatott *Christianismi Restitutio*-ból egy egész csomagot Genfbe juttatott volna: hogy azt ott a közönség széltében olvashatta Trie áruló felléptekor és hogy ez a Trie „egy kitűnő franczia menekült" volt: továbbá, hogy a főinquisitorhoz Kálvin és Trie Servetnek csak 24 magánlevelét küldötték el; s hogy Kálvin csak nagy nehezen ment bele ennek a „kitűnő" Trienek czimboraságába és hogy végre a megijedt Servet oly együgyü módon tagadta a hitnyomozó törvényszék előtt kilétét, mint ezt a debreczeni történetiró az ő jámbor olvasóival elhitetni szeretné. (177., 178. l.) A Servet-ügynek már csak előjátékában is ennyi szembeszökő valótlanságra akadunk, nem számítva a czélzatos ferdítések hosszú sorozata mellett a nem kevésbbé czélzatos csoportosítást és jellemző ellhallgatásokat, mely félre nem magyarázható vonások az egész könyvön keresztűl vonuló *pia fraus*-t a figyelmesebb olvasónak azonnal szemébe tárják.

Nem kíván Révész Imre saját szavai szerint „Kálvinnak vagy bárkinek is *feltétlenül* ügyvéde lenni" s ezért a tényeket „*kellő* egybefüggésben, híven és tisztán akarja az ő olvasói elé állítani." (171. l.) Mosolyt kelt e kijelentés után az a primitiv fogás, hogy a történeti sorrend megszakításával a franczia protestánsok heves üldöztetését helyezi hangulatkeltő bevezetésnek a Servet-ügy elébe. (V. ö. 171. 155.) Az inquisitio sűrűn fellobogó máglyáira rámutatás után rögtön Kálvin nejének halálát adja elő, hogy a nagy reformátor gyöngéd szivét megvilágíthassa. Majd Bolsecet, Kálvin leggonoszabb

ellenségét, lépteti fel s az ő dühös rágalmaira s a méltatlanúl bántalmazott Kálvinnak korát meghaladó irodalmi érdemeire következik nyomban a gyászos Servet-ügy tisztázása, tisztázása azok előtt, kik Révészünk szavai szerint: „borzadva fordúltak el Kálvintól, mint a türelmetlenség sötét, átkozott képviselőjétől.“ (171. l.)

Kálvin keresett ártatlanságának bebizonyítására egyik fő érve a debreczeni történetírónak az, hogy a legkevesebb befolyással bírt a genfiekre Servet elítéltetése idején. (201. *Egyh. és I. Lap.* 1864. 689.) De ha attól a gyanúsan hangzó „*kellő* egybefüggéstől“ egy kissé eltekintünk, könnyű észrevennünk, hogy már 1553. szept. 3-án a felséges Istent látták a genfiek Kálvin személyében, az úrvacsorához tolakodó libertinek előtt megjelenni; ki már a következő nap (s így tehát közvetlen a Servet-pör elején!) diadalt űl összes ellenein (152—155. l.) s ki 1555-ig is, mikor végkép kiírtotta a hatalmának ellenszegűlőket, a legfőbb úr volt Genfben, hol „semmi se történt, a mire Kálvinnak vezérlő befolyása ne lett volna“ (240. l.), s hol, saját dicsekvése szerint: „több mint 3000 oly zavarnak vette elejét, melyek különben e városť feldúlták volna.“ (280. l.) Egyike lehetett az itt említett zavaroknak kétségkívűl a Servet ügye is, kire nézve még Révésznél is ott olvashatjuk Kálvin félre nem érthető czélzását: „ő kötelességének tartotta, hogy e megátalkodott és megszelidíthetetlen ember, a *mennyire tehetségében állt*, megzaboláztassék, hogy a ragály tovább ne terjedjen.“ (180.)

Másik főérve a debreczeni történetírónak az, hogy a XVI. sz.-ban „nem volt Európában oly állam, hol Servetet az ő kegyetlen végsorsa el nem érte volna.“ (197. Ez érvnek igaz voltát, mint láttuk, egyedűl a szabad Nápoly is meghamisítja, hova Servet akkor épen útban volt. Nem akarunk ezúttal az ilyen hangú védelem erkölcstelen voltára rá mutatni, csupán Channingnek egy találó helyét júttatjuk olvasóink eszébe. „Megengedve ennek a mentségnek igazságát, mi az egyéb, mint az útonállónak okoskodása, a ki az útazót kirabolja és meggyilkolja, mivel az úgy is épen azon a ponton volt, hogy egy más rablónak a keze közé essék, vagy hogy egy más gyilok készen volt rá, hogy a véres tettet végrehajtsa.“ (*Channing* válogatott művei. III. kt. 10.)

Csaknem ily sikamlós erkölcsi alapon áll Révész Imre akkor is, midőn „Servet iszonyú végsorsára nézve egészen ártatlannak“ vallja Kálvint (199.), holott előbb ő maga is beismeri: „Nem hiszem, hogy volna csak egy is olvasóim között, ki kárhoztató ítéletet ne mondana azok felett, kik ez embertelen ténynek szerzői valának.“ (197.) A teljesen ártatlan Kálvint legföljebb csak annyi terheli Révészünk szeméhen, hogy „Servet kivégeztetését, *annak megtörténte után*, nyilván helyeslette s azt igazolni törekedett.“ (*Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1050.) Azt csak „sajnálni lehet“, mondja más helyen, „hogy Kálvin nagy lelkével nem emelkedett ez ügyben minden tekintetben feljül korának színvonalán, s a halálos büntetést nem eszközlötte ugyan, de mégis elnézte és nyilván helyeslette.“ (*Kálv. élete*: 201.) S mindebből csak az következhetik az orthodox dialektika szerint,

hogy Kálvin Servet „végsorsára nézve *egészen* ártatlan.“ Meglepő, hogy Révész nem tudta észrevenni védői buzgalmában, hogy a Kálvin ártatlansága érdekében itt védelmezett álláspont csalódásig hasonlít azon orgazda álláspontjához, a ki nem vesz ugyan részt magában a gyilkosság elkövetésében, de elnézi azt s helyesli is „annak megtörténte után“; sőt nemcsak helyesli, hanem még azzal is igazolni törekszik beleegyezését, hogy a szerzett haszonban ő maga is osztozni kiván. Ily szép helyzetben tünnék fel a nagy Kálvin, ha „védő ügyvéde“ okoskodása elfogadható lenne. Még különösebb eredményre vezet a debreczeni történetírónak azon erőlködése, melylyel a halálos itélet felelősségét minden módon csak az egyedűl vétkes genfi törvényszékre igyekeznék vetni. (*Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1082., 1083.) Hisz ha Kálvint egészen kimenti Révész Imre előtt a mindenható korszellem, mennyivel inkább ártatlannak mondható az a törvényszék, melynek ítélő birái a „minden tekintetben nagy“ Kálvinnál sokkal tudatlanabbak voltak? S így tehát a már sokszor bemutatott Révészi logika szerint Kálvinnál még sokkalta kevésbbé lehetne „kárhoztató itéletet mondani“ azon szegény tudatlanok felett, kik Révészünk szerint „Servet embertelen halálának szerzői valának.“

Többi orthodox komolyságú érvei tudós történetírónknak: Servet „mintegy rajongva kereste a máglyát“, mégsem valódi vértanú (22. és 202.); még megköszönheti, hogy Genfben máglyát gyújtottak számára, mert csak ez tartotta fenn nevét az utókorra. (203.) Kálvinnak bár semmi része sem volt „a genfiek eljárásában“, mégis tisztelnünk kell ő benne azt a bizonyos hősiességet“, melylyel helyeselte kezébe kerűlt ellenfele megégetését, mitsem törődvén a protestantismusra ebből háramló veszedelemmel, mikor mintegy maga is tettleg igazolta a katholikusok eretneküldözését. (199. és 203.) Bár Kálvin sohasem bocsátott meg áldozatának, még az utolsó órában sem; mégis Servet viseltetett „Kálvin iránt valami különös engesztelhetetlen gyűlölséggel.“ (194., 195. és 201.) Bár maga Kálvin megvallja, hogy Servet csak „itt akart keresztűl útazni“, mégis Révész egy lappal előbb csaknem egy egész hónapon át Genfben lappangtatja titokban; s bár a halálos itélet egy szót sem tud arról, mégis debreczeni történetírónk szerint ez a „léha lelkületű“ és „sikamlós beszédű“ idegen föl akarta bujtani Kálvin ellen az erkölcsös genfieket. (180. és 172., 179.) Bár maga Kálvin nyiltan elismeri Révésznél, hogy Servet ellen vádlónak ő maga önkényt lépett fel, mégis erre Révészünk szerint „a tanács tagjai által is felszólíttatott.“ (180., 181. és 183.) Bár kitűnő és a vitatkozást keresve kereső tudós volt különben Servet és már előbb a Kálvin érdemes szolgáját könnyedén legyőzte, mégis semmi figyelemre méltót sem tudott mondani a Kálvinnal való szembeszállásnál. (172., 182–184. stb.) Bár Kálvin indíttatott főbenjáró pört ellene, mégis „Servet volt az első, ki törvényes ünnepélyességgel és komolysággal halált kért ellenfelének fejére.“ (181. és 186.) Bár Servet kértére és Kálvin nagy bosszúságára maga a tanács sürgette az ügynek a helvét egyházakhoz való terjesztését, mégis a debreczeni történetíró szerint „Kálvin ebbe is *sziveser* bele

egyezett s nem ellenzette ezt a tanács sem.“ (185.) Bár a berniek és bázeliek intőleg felszólaltak, mégis Révész szerint mind a nyolcz megkérdezett hatóság „rettenetes egyhangúsággal S. végveszedelmét kivánta.“ (187. 188.) Bár a genfi ballépést Kálvin külföldi barátai csak utólag helyeselhették, mégis már a svájczi egyházak kárhoztató itéletéhez Révész szerint mindjárt „több tekintélyes egyes tudósok is csatlakoztak.“ (188.) Bár maga Kálvin leszidja Farelhez írt levelében Perrint, hogy betegen is feljőtt a gyűlésbe, hol mindent elkövetett Servet megmentésére; mégis Révész szerint „senki sem volt, ki némi enyhítő körűlményt hozott volna fel, engedékenységről és kegyelemről szólott volna“ s maga Perrin otthon maradt, betegnek tettetve magát.[1]) (188.) Bár a genfiek 1537-ben minden pápistás törvényt eltöröltek s „a ref. vallás alaptételei Genfben állami köztörvényekké tétettek;“ mégis most Servet elitélésénél „azon régi, római szentbirodalmi törvényekre támaszkodtak, melyeket Genf a maga részéről is saját államtörvényeinek tekintett.“ (50. 189.) Bár „a többség“ Révészünk szerint „a köztársaság régi törvénye szerint“ itélte Servetet máglyára; mégis a kegyes és következetes Kálvin most a „pallos általi kivégeztetést“ (s így tehát a törvény megszegését?) javallta. (188., 193.) S bár „az összes keresztyénség közjava kivánta“ Révészünk szerint Kálvintól „azt, a mit ez ügyben tett“; mégis egyet sem küldött máglyára rettenetes következetessége azon libertinek közűl, a kik pedig a Servetnek tulajdonított „felforgató elveket“ a legnyiltabb vakmerőséggel vallották. (201., 179., 185. V. ö 126. stb.) S bár Révészünk szerint „sem a humanismus, sem a valódi keresztyénség elveivel igazolni nem lehet S. kivégeztetését“ s mind pedig különösen a XVI. sz. közvéleménye merőben elitélte Kálvint a Servet elleni kegyetlen eljárásért; mégis ugyancsak Révész szerint „a XVI. századi fogalmak, positiv törvények és gyakorlat“ teljesen fel is mentik őt a bűnösség vádja alól. (197—199. V. ö. *Egyh. és Isk. Lap*, 1864. 818.) S mindezekből orthodox dialektika szerint napnál fényesebben kiviláglik az, hogy „Kálvin egyénisége a Servet iszonyú végsorsára nézve egészen ártatlan“ s „a legnagyobb történeti tudatlanság“ vakságában szenvednek mindazok, a kik „nem is annyira a protestantismust, vagy épen a genfi reformált egyházat, mint sokkal inkább magát Kálvint teszik e miatt felelőssé.“ (199. 201.)

Hasonló módon és szintén oly kegyes logikával készültek egy másik kitűnő orthodox egyházban a szentek legendái is. Csakhogy míg e legendákat a *pia fides* naiv költészete lengi át igen gyakran, addig a protestáns orthodox író a tudomány szent nevében köti rá tudatlannak nézett olvasó közönségére a maga igaznak vallott költeményeit és nem egy ízben nagyon is öntudatos ráfogásait.

A szent czél érdekében teszi mindezt ő is bizonyára, a ki bárminő tettet képes volt helyeselni, a mit a „hithű“ elődök Isten nevében

[1]) Lehet különben, hogy itt Révész egyszerűen csak nem értette meg a latin szöveget: Simulato per triduum morbo, *in curiam tandem ascendit* etc. *Trechsel*: I. 257.

az orthodox egyháznak hasznára vagy előmenetelére valaha elkövettek. Révész is utóbb már alig törődött az eszközökkel, csupán a lehető legkedvezőbb szempont és a *kellő* világítás megválasztására volt egy kis circumspectus ügyelettel. S annyira jutott végre a siker bálványozásának sikamlós lejtőjén, hogy utóbb még egyházi szószékről is hirdetni kezdte az üdvösnek talált orthodox igazságot: „Az *Idvezitő* (!) már arra inti azokat, a kik ily úton (értsd: *nem igaz úton!*) lettek gazdagokká, hogy a *hamisan gyűlt vagyont fordítsák jótékony, nemes czélokra.*" *Révész I. egyh. beszédei.* Kiadta Révész Kálmán. Bpest. 1890. VI. füzet 11-ik beszéde: *A hamis sáfárról.* — V. ö. *Ev. Egyh. és Isk.* 1891. 149.) Mely jeles szépségű orthodox elv, ha jól megnézzük, alól rút halfarkban végződik. Mert ha nem csalódunk, Debreczen prófétája e szavak merész kimondásával nemcsak sanctionálja a bűnt, hanem egyszersmind hathatós tényezőt kíván benne nyerni az általa oly hőn ápolt orth. egyház és iskola építésére. Igen illik egybe az ő „hős Méliuszának" harczra buzdító szózatával: „Krisztus nem a *harczolónak*, hanem a *győzőnek* ítéli oda a jutalmat." (*Kiss Áron*: M. ref. zsinatok. 562. Úgy szintén a háromszáz éven át győztes Kálvinorthodoxia fényes diadalkoronájával: „*Istennek dicsőségére*", mely nem egy igazhívő szemében még ma is sokkal fénylőbb, ragyogóbb lehet, mint a Jézus-atyák ismert aranysugarú vezércsillaga: „Finis sanctificat media" ...

Mily szédületes örvénybe ragadta nem egyszer a különben jóindulatú szorgalmas és munkás írót a pártúl fogott orthodoxia, melynek veszendő ügyére a világosabb pillanatokban ő maga is csak szánalommal tekinthetett (*Egyh. és Isk. Lap*, 1863. 1408.), legvilágosabban mutatja az, hogy „*Kálvin életé*"-ben a tudatlan tömeg tapsaiért képes volt lépten-nyomon feláldozni saját jobb meggyőződését s a Szilágyival folytatott nagy vitában a pillanatnyi győzelem kedvéért nem sajnálta áldozatúl hozni saját irói hirnevét és szeplőtelen irói hitelét is.

Példákkal a Szilágyi ellen alkalmazott sophismák felsorolásánál már eddig is bőven szolgáltunk. Mindezeknél élesebben reá világít Szilágyi oly találó szavaiként: *Révész Imre hamisnevű tudományára* az itt alább bemutatott eljárás, melyre kellő absolutiót a legvakhitűbb orthodoxia sem fog sem Genfben, sem Rómában kieszközölni.

Tudós Révészünk, hogy Kálvin hibáját annál könnyebben a XVI. sz.-ra foghassa, minden fontosabb lépésnél bűnbakot vagy pedig társakat állít melléje, hogy igy a „legnagyobb" Kálvin bűnrészessége mindenfelé megosztva a legkicsinyebbé vagy a semmivel egyenlő értékűvé törpűlhessen. Ezért látjuk, hogy a hirhedt viennei árulást Révész munkájában nem más, hanem csak maga a tudós és kitűnő Trie intézi; Servetnek el nem tagadható letartóztatását pedig Kálvin mellett az „egész konsistorium." (*Kálv. élete*: 180.) Kálvin világos beismerésével szemben nem akar ugyan e pontra a debreczeni történetiró később súlyt fektetni (*Egyh. és Isk. Lap*, 1864. 1013. vesd össze: 1050.); mindazáltal az ő felfogásában a tudós

Kálvinról legott a tudatlan syndikusra háramlik minden felelősség, a ki elmulasztotta Servet elfogatásakor figyelmeztetni prófétáját a keresztyénségre és a *hazai* törvényekre. (*U. o.* 1082.) Furcsán áll meg már most ez orthodox igazságszolgáltatással szemben magának Révésznek egy előbb közölt nyilatkozata: „*Minden* nyilvános dolgokban a syndikusok a lelkipásztorokkal *együtt* lépnek fel s a lelkipásztorok folyvást mellettök vannak“ (104. 105.) és egy hasonlíthatatlanúl nemesebb lelkű protestáns írónak őszintébb kijelentése: „*A genfi syndikusok tehetetlenek voltak a lelkészekkel szemben.*“ (*Bpesti Szemle.* XVII. 231. 232.)

A genfi tanács előtt megindult főbenjáró pört Révészünk szerint mindenki intézi: Kálvin szolgája, testvére, ügyvéde, barátai, lelkésztársai, csak egyes-egyedűl maga a most már legkisebb Kálvin nem. Végre valahára okt. 23-án összeűl itéletre a „kis és nagy tanács.“ (188.) Az a nagy tanács t. i., melynek pár nappal előbb Révész szerint is az „ügynek elláttatása“ még Servet könyörgésére sem engedtetett meg. (186.) Mi nem volt egyéb, mint köznapi nyelven szólva: éppen a nagytanácshoz való fölebbezés meggátlása, hogy Servet meg ne menekűlhessen. És mégis később Révész a nagy tanácsot is belevonja Servet halálitéletébe. Ime mily orthodox alapon beszél a debreczeni iró a „halálos büntetést sürgető többségről“: a 25 tagú rendes tanácsot, melyből a libertin rész Révész szerint az itéletkor otthon maradt s melyben Kálvinnak egy tuczat franczia párthíve képezte volna azt a sokat emlegetett többséget (*Nisard*: I. 300.), olvasói előtt csaknem megtizszerezi s mind a két genfi tanácsot, a „tizenhatost“ és a „kétszázast“, az alsóbb és felsőbb forumot! mosolykeltő képtelenséggel egyszerre és együtt működteti Kálvin érdekében és az orthodoxia nagyobb dicsőségére. Később is, csakhogy a merész históriai falsumot Szilágyi F. az ő saját könyvéből fejére ne olvashassa: a „60 tagból álló *külön* tanácsot“ hivatja egybe, mely a genfi törvényszékkel, s tehát ismét csak az alsóbb forummal, együtt itéljen Servet ügyében. (*Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1082.) A mi még különösebb, ez a 60 tagból álló külön tanács egyszerűen nem létezett 1526. óta, mikor a köztársaság e régi intézményét a genfiek a kétszázas nagytanácsra bővitették ki. (*Bpesti Szemle.* XVII. 228.) — Ime így csinálják orthodox tudósaink „az igazság elfogulatlan barátjai“ számára a kálvinista egyháztörténelmet!

Még ez mind nem elég: Révészünk e jeles hadi művelet után eljút csakhamar a legnagyobbra is. Nemcsak a konsistorium, nemcsak a kis és nagy tanács, nemcsak Kálvin barátjai, szövetségesei és elválhatatlan érdektársai vesznek élénk részt a Servet halálában; hanem bűnrészes orthodox írónk szemében az egész XVI. sz. s így tehát bűnrészessé válik első sorban maga az áldozatúl esett Servet Mihály is. „Miért nem teszszük felelőssé — így kiált fel több ügyességgel, mint igazságszeretettel — *éppen magát Servetet is, a ki irodalmi művében nyilván hirdette, hogy az eretnekeket halállal kell bűntetni!* Servet maga mondja, hogy a javíthatlan és gonoszságban megátalkodott eretnekeket, „incorrigibiles, in malitia obstinatos“,

halállal kell bűntetni. „*Hoc crimen est morte simpliciter dignum, et apud Deum et apud homines.*“ (*Christ. Restitutio.* Pag. 656.) E tekintetben Servet sem oly igen előzte meg tehát korát!“ (*Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1051.)

Vajon mi lehet oka annak, hogy e kétségkívűl legfontosabb érvet, melylyel a gyanútlan hívek előtt oly fényesen legyőzte Szilágyi Ferenczet, nem használta föl előbb Révész Imre az ő fő művében, hol pedig el nem mulasztja fölemlíteni (175. l.), hogy a bécsi császári könyvtárban maga is *szemlélte* Servet idézett művét,[1] azt a nagyhírű eredeti példányt, melyről Németország tudósai számára Berlinben és itt Kolozsvárt annyi másolat készűlt s csak a múlt század elején a mi főiskolai könyvtárunk felégetése alkalmával kerűlhetett oda? (*Bock.* II. 358. 359. *Wallace.* I. 460.) S vajon mi az oka, hogy később a *keresztyénség* körén kívűl álló unitáriusok ellen szítogatván népének hamvadó gyűlöletét, élesen szemökre hányja amazoknak Servet nagy következetlenségeit s épen csak ezt az egyet, a legnagyobbat, a Szilágyit diadallal leverő főfő argumentumot hagyja a be nem avatottak legnagyobb bámulatára szintén említetlenűl?[2])

„*Mondhatnám* — ezt mondja a kegyes Révész e későbbi művében — hogy az európai *népek*, fejedelmek és theologusok *stb.* határozott *gyülölettel* is viseltettek az unitáriusok iránt . . . E mellett, *úgy látszik*, hogy az unitáriusok is, ha hatalomra jutottak, nem valami nagyon iszonyodtak a bosszúállástól és vértől.“ (*Méliusz P. emlékezete.* Debreczen. 1873. 30.) És e szép történeti igazság, az *unitárius* bosszúállás és vértől nem iszonyodás bebizonyítása végett van szüksége a jámbornak a kegyes Kálvin áldozatául esett *katholikus* Servet újból elévonására. Legyen neki az ő kivánsága szerint! Hadd diadalmaskodjék még egyszer, utoljára, a régi rozsdás orthodox logika! — „Ha egyes ember az irodalom vagy tudomány mezején valami botlást vagy méltánytalanságot követ el, azt ő maga, vagy más, helyrehozza s vissza van állítva az igazság mérlege“, — e súlyos vallomást ejti ki Révész két évvel utóbb, midőn az elébb a nagy Kálvin mellé állított „hős Méliuszt“, „a reformátzió megmentőjét“, „a magyar nemzetiségnek s hazánk alkotmányos szabadságának és önállóságának egyik hatalmas megvédőjét“ a felbuzdult s emlék után látó debreczeniek előtt egy józanhangú felszólalással, a hazai tudományosság itélőszéke előtt pironkodva, ismét a mindennapi emberek sorába igyekszik visszasűlyeszteni. (Néhány szó Méliusz P. sirjáról. *Figyelmező.* 1875. 515. Vesd össze 1873. évf. 4. 27. 31. stb.) Ám a más-

---

[1]) Vesd össze: „El kell jönni az időnek, sőt el is jött az immár, a midőn a magyar protestáns egyháztörténelemmel foglalkozó írókat minden lehető ponton magokhoz az eredeti forrásokhoz kell útasítani és ha nem mennének, *korbácscsal is oda kell hajtani őket.*“ Igy nyilatkozott az ő bécsi tanúlmányútja után a buzgó Révész Imre. (Lásd *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1892. 487.)

[2]) Tudtunkkal csak a szentháromsagot ostromló Szeremlei Sámuel használja fel még egyszer, Servet szavaira útalással akarván a „Servetus fattyai“ ellen indulatoskodó Méliust kimenteni. *Prot Tud. Szemle.* 1870. 5.

hitű Servettel szemben sohasem hozta helyre a világosabb órákban oly töprengő és lelkiismeretes író sem a szent czélok érdekében elkövetett históriai botlásokat, sem a „pia fides" megmentésére végbevitt írói méltatlanságot. E feladat reánk néz, kiknek kezénél van Servet három művének ép' oly becses, mint a mily ritka többszörös példánya, köztük a Kálvintól nagy sikerrel kipusztitott *Christianismi Restitutio* betű szerinti utánnyomása, mely csaknem ép' oly ritka, mint az első, szerzőjére nézve oly végzetessé vált viennei kiadás. (*Wallace*. I. 433.)

E könyvből majd oda hátrább olvasóink elé terjesztjük az egész hivatkozott „Epistola 27"-mát. Mindenki látni fogja belőle, hogy Servet a Révész közölte súlyos nyilatkozatban csupán az apostolok korabeli Ananias és Saphira hirtelen halálát hagyta helyben, kikről fösvény és hazug voltukért a szentlélek nyilvánvalóvá tette, hogy megrögzött, javíthatatlan bűnösök s így tehát méltán lehettek halálra méltók az apostolok szemei előtt. Más időkben és más bűnösökre nézve Servet a száműzetést és excommunicatiót ajánlja. Ugyanezt ajánlja a nyilvánvaló eretnekségre nézve is. „*Schismata et haereses ita initio puniebantur durante apostolicae traditionis restigio*", — mondja hat sorral alább a Révész Imre megcsonkított és értelmileg elferdített idézeténél. Könyvének más helyei is megerősítik Servet e felfogását. (V. ö. 634. 654. 659.) Már 1530-ban igy szól Oecolampadhoz írt levelében: „A mit már egyszer kimondottam, nekem kegyetlenségnek tetszik azért megölni az embereket, mert a biblia megértésében tévedtek." (*Mosheim*: Anderw. Vers. 393. *Tollin*: Servet M. jellemrajza. 21.) A genfi tanács előtt is nyiltan hivatkozott ugyane nézetekre. (*Trechsel*: I. 308. 237. *Porter*: 39.) Maga Kálvin volt az első, ki Servet 27-ik levelét az eretnekek üldözéséről írt könyvében bizonyító erősségül fölhozza. (*Defensio Orth. Fid.* 9.) Csakhogy ő e ponton még annyira híven közli Servet szavait, hogy a sajátságos tekintélyre hivatkozásnak tarthatatlan volta is nyomban kiderül. (The passage, as cited by Calvin himself, concludes with an assertion that, in the primitive church, schisms and heresies were punished solely by excommunication. *Porter*: 62.) Révészünk eltagadhatatlan érdeme, hogy e végzetes helyet nem csekély szabadsággal egyenesen az „eretnekekre," sőt magára Servetre vonta s a Szilágyival lefolyt nagy vitában a neki fölösleges részek lefosztásával alkalmassá tette a vele szemben álló irodalmi ellenfél — lebunkózására. Dicsőült hitbajnok-elődе, az első debreczeni orthodox püspök és egyházi iró, lebeghetett e több mint merész orthodox remeklésnél Révész Imre előtt követendő példányképül. Az ő legkedvesebb „hős Méliusza" szintén oly vitézül forgatta az ilyfajta fegyvereket s ép' oly *törül metszett* orthodox érvekkel küzdött a hitviták terén az elmult régi jó időkben, mert ez elszánt hitbajnok szerint: „Krisztus nem a harczolónak, hanem a győzőnek itéli oda a jutalmat." S e kétes értékű győzelem kedvéért még magát a szentírást, még magát az „Isten beszédét" is képes volt debreczeni prófétánk az ő csalatkozhatatlan nézeteinek támogatására helyen-helyen

megjavítgatni;[1] nem is számítva azt a mívelődéstörténeti értékű bátorságot, hogy ez orthodox kegyességű írónk egyik hitoktató művét magának a legfőbb patronusnak, egyenesen az Istennek merészelte ajánlani.[2])

A fennebb előadottak nyomán hű képet alkothattak magoknak olvasóink a Kálvin-Servet ügy felől: megismerhették, minő szellem lelkesítette Révész Imrét „*Kálvin élete*“ megírására és mint kényszerítette az elnyomott igazság Szilágyi Ferenczet nevezetes felszólalására, nem tűrhetvén szó nélkül, hogy a történettudomány a „pia fides“ nevében felekezeti érdekek számára kizsákmányoltassék.

Megitélhetik ezekből, vajon igaza volt-e Révész I. tudós sárospataki bírálójának: „Szerző irói büszkesége még annyi örömet sem akar engedni ellenfeleinek, hogy őt megtámadhassák.“ (*Sárospataki Füzetek.* 1864. 359.) S vajon igaza volt-e azon budapesti kezdő kritikusnak, a ki „*Kálvin élete*“ fölött érzett elragadtatását ily költői szárnyalású szavakkal ünnepli: „Megjelen előtted a hideg, szigorú alak, mely minden hazugság, tettetés, hízelgéstől, sőt csak a gyengéd kiméléstől, palástolgatásától is a véteknek utálattal fordúlt el: megjelen előtted és elhal a szó ajkadon, ha hízelgőleg, érdemén feljül magasztalólag akartál szólani. Érezed, hogy ez alak előtt állva, az igazság hatása alatt vagy, csak a tiszta igazságot kell kutatnod, csak ezt szólanod ... Megmozdulna tán a 300 éves sír, ha a bennnyugvót hazug dicséretekkel akarnád felmagasztalni!“ (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 591.)[3])

De megitélhetik ezekből egyszersmind azt is, hogy vajon illett-e Révész Imréhez, hogy Kálvin „dicső, magasztos jellemét“ „Szilágyi és Barni urék méltatlan és alapnélküli vádjai ellenében“ a fennebb méltatott, követésre éppen nem ajánlható módon és nem

---

[1]) Hogy Mélius az ő tudóskodó idézeteiben minduntalan meghamisítja a szentírást, arról bárki könnyen meggyőződhetik. Könnyű belátni, mit mívelhetett az a szóbeli vitatkozásoknál, a ki a nagy közönség elé szánt műveiben is ily könnyedén bánik a bizonyító erősségekkel. „Szabad-e ötleteinket, melyeket a holnapi nap elseperhet, Isten öröklő igéje gyanánt árulnunk?“ — kérdi az ily eljárásra Ballagi (*Tholuck*: A biblia. 176.) És mindez abban a korban történt, mikor Károlyi Gáspár keményen kikelt a biblia toldói vagy meglopói ellen. A tudósabb kortársak előtt nem maradhatott sokáig rejtve Mélius fogása. Dávid Ferencz arra útasítja olvasóit, nézzék meg az idézett helyeket s azután ítéljenek, mily arczczal mert Mélius ilyeneket állítani. (*Refutatio Scripti P. Melii.* Ül. *Jakab*: Dávid F. emléke 78.) Legújabban Kiss Áron ítéli el Mélius nem egyenes eljárását. *M. ref. zsinatok.* 73.

[2]) „Az Szent Jánosnak tött jelenésnek ... magyarázása.“ Debreczen, 1568. Aláírása ez: „Te isteni felségednek debreczeni juhaival méltatlan nyomorult pásztora, Juhász Péter de Horhi.“ „Magát az Istenséggel egyenes és közvetlen érintkezésbe tenni nem átallá“, — jegyzi meg Szilágyi Ferencz Beythéről, ki Mélius példáját követni jónak látta. *Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1520.

[3]) Az 593. lapon ez áll: „Kálvin *jelesen* Genf alkotmányának s polgári törvényeinek reformálása terén *oly erőfeszitéssel dolgozott, hogy Genf nyilvános háláját s ajándokát érdemlé ki.* 102. l.“ Révésznél pedig az idézett 102. lapon ezt olvashatjuk: „Midőn *majdnem két év múlva* a munkálat be lett végezve, *egy hordó igen jó (?) borral ajándékoztatott meg nyilvános hálából.*“ E rövid egybevetés hű képet nyújt az ifjú Farkas József lelkes panegyricumáról.

éppen kifogástalan eszközökkel megvédelmezvén, ő, a ki saját elismerése szerint „a polemiai fegyverek megválasztásában, forgatásában is a lehető legnagyobb önmérsékléssel igyekezett eljárni“ és e szerény kijelentés mellett ugyanakkor azt is ígéri, hogy „e tárgyhoz“ a Ballagi lapjában „többé szólni nem fog“, rövid pár hét múlva már ugyancsak ugyanott ily kegyetlen diadalt űl a nem igaz úton levert ellenfelen:

— Különös gyönyörrel olvastam és pedig több ízben végig olvastam Szilágyi F. úrnak beszédeit. Gyönyörrel olvastam azokat, mert bennök és általuk számomra igen fényes elégtétel van szolgáltatva. Ugyanis azok után, a miket én az olvasó közönség iránti tiszteletből s *a tudomány iránti szeretetből mindenütt* (!) *a közvetlen forrásokra támaszkodva előadtam* . . . a leghatározottabb bizonyítványt adta ki *a maga tehetetlenségéről* és nyilván vallást tett arról, hogy magát *a fenforgó ügyben a tudomány mezején legyőzetve érzi*!“ (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1339. — V. ö. 1185.)

Érdekesen egészíti ki e vonás a Kálvinorthodoxia legutolsó győzedelmes nagy hitbajnokának jellemképét. A fennebb felsoroltakhoz hasonlóan még számos apróbb-nagyobb esetet hozhatnánk fel Révész történetírói munkásságából igaztalan eljárásának megvilágítására. Akár az egész emlékünnepi „*Kálvin életét*“, avagy a szintén jubileumos „*Méliusz Péter emlékezetét*“ bemutathatnók csaknem betűről-betűre a legjellemzőbb adalékul, mint használja fel leleményes szerzőjük a komoly történettudományt hol a pillanatnyi siker, hol a maradandóbb hatás: a minden áron elérni óhajtott szent czél érdekében . . És ugyanazon író művelgeti mindezt, a ki kevéssel előbb „feltétlenűl és korlátlanúl szabad tudományos vizsgálódást“ követelt a theologia egész mezején s az egyháztörténelemre nézve bátran kimondta: „*Tiszta világításban kell előttünk állani a reformatio egész korának*“, mert Krisztus szavai szerint: „*Megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká tészen titeket.*“ (*Egyh. és Isk. Lap.* 1863. 966. 970.) És e legszebben hangzó modern szabadelvűség után ugyanezen író nyiltan kifejezett szánalommal tekint az orthodoxok álláspontjára s őszintén elismeri, hogy a protestáns orthodoxia éppen úgy, mint a katholikus egyház, ki akarta írtani a tudományok egynémelyikét, csakhogy az emberiség előhaladását meggátolja. (*U. o.* 1863. 1405. 1408.) Mindezt ekkor még elmondhatta, „mert a közönség mystifikálása sohasem volt mestersége.“ (*U. o.* 1470.) A kath. klerusról pedig el nem mulasztja utóbb saját közönsége előtt is tanúlságos példákban bemutatni, mily tartózkodás nélkűl űzték ezek az oklevélhamisítást egyházuk nagy hasznára és a történelem még nagyobb kárára; sőt szerinte még a főpapok is foglalkoztak nem egy ízben e szép mesterséggel . . . (*Figyelmező.* 1871. 323—327.)

Mindezek után még csak Szász Károly valóban szép tanúlmányának (*Kálvin*, Bpesti Szemle, 1878. XVII. 209—245.) elolvasására kérem az érdeklődő olvasót és azután bátran ítélhet: igazságtalan volt-e az én „*Unitáriusok Magyarországon*“ cz. művem az ismert Servetügyben Kálvin és az ő Révésze iránt és joggal panaszolhatott-e

az egyházjogtan pápai tanára arról, hogy én Szász Károlyt sokkal nemesebb és igazabb lelkűnek tudom elismerni a Servetpör tárgyalásában, mint a „*Kálvin élete*" orthodox történetíróját . . .

Több, mint sajátságos, itt e ponton az ifjú Révész Kálmánban a dícséretes fiúi buzgalom mellett azon nagymértékű családi elfogultság, mely szerint erőnek erejével Ballagi Mórt tolná fel közénk ítélő bíráúl, a kinek nézete azért volna szerinte illetékesebb, mert akadémiai emlékbeszédében kímélettel és szépen nyilatkozott elhunyt irodalmi ellenfeléről.

Nem látszik tudni Révész Kálmánunk arról, hogy mi tulajdonkép feladata egy ily akadémiai emlékbeszédnek; azt sem akarja észrevenni, hogy éppen a bizonyító erősségűl felmutatott beszéd egyike Ballagi leghiányosabb munkáinak. S azt már éppen, elismerjük, teljes lehetetlenség volt neki belátnia, hagy a Ballagitól Révész Imre felől nyilvánított elismerő vélemény a sajátszerű mellékkörülmények miatt a legkevésbbé sem lehet bárki fiára nézve is irányadó.

Harmincz évvel ezelőtt, 1864. őszén kellett volna hitelesen megtudakolnia Révész Kálmánnak, mit tart Ballagi a legközelebb lefolyt egyháztörténeti polemiáról, mikor „*Kényszerült expectoratio*" cz. alatt maga a pórul járt szerkesztő is kifakad a diadalmaskodó orthodoxok részéről ártatlanúl szenvedett méltatlanságokért:

— Midőn lapunk, rendeltetéséhez képest, hazai termékeinkről is kezdett szólni, embereink nenyúljhozzám természete új viharokat vont a szerkesztőség úgy sem igen verőfényes egére. Igen, mondják többen, nálunk még kevesen vannak, kik az önfeláldozással járó komoly tudománynak szentelnék napjaikat, azokat tehát méltányló elismerés által biztatnunk és nem idétlen kritika által elrettentenünk kellene. De hát vajon Révész) dícséretreméltó irodalmi munkássága vesztett volna-e azáltal közbecsülésben, mert Szilágyi) egy-két pontra nézve igazítást hitt tehetni munkáján? *S szükséges volt-e azért a dolgot úgy élire állítani, hogy a szerkesztőségnek nem maradt egyebe, mint saját húsába vágni a kést?* . . . Avagy csakugyan az lenne a „*Prot. Lap*" szerkesztőjének munkadíja, hogy *minden ember gyöngéjeért ő lakoljon?* (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1472—1474.)

Íme egyik generalis kulcsa Szilágyi meglepő gyors elhallgatásának és Révész Imre merészen bizakodó sikerének a Kálvin-Servet ügyben. Úgy rémlik nekünk, mintha a Kálvinegyház akkori jeles vezérférfiai között is akadtak volna olyanok, a kik a pillanatnyi haszonért vagy a minden áron elérni óhajtott szent czél érdekében készséggel magukra vették Révész irodalmi harczának szemlélésénél azt a díszes szerepet, a melyet a „legnagyobb" Mester ily találó szavakban fejezett ki részükre:

— A kik szinte a többinél fényesebben láttak is, ugyancsak istenes csalárdságnak és üdvösséges álnokságnak tartották, a melyek által ők haszonnal csalattathatnak meg . . . (*Kálvin*: Institutio. III. kv. V. 1.)

Nem ily keserű hangon nyilatkozik 18 év múlva, 1882. április havában a nemes gondolkozású Ballagi már sírban nyugvó ellenfeléről.

Mindenekelőtt útalva *szerfölött kényes* helyzetére, egyúttal kijelenti, hogy neki a *história nem szaka.* (S így tehát nem is tehető felelőssé az orthodox történetiróról mondottakért!) Nem is akar ő vállalkozni egyébre, mint *kifejezést adni a közhangulatnak*, mely Debreczen jeles fiának elvesztét kísérte.

Azután kijelenti, hogy a theologia terén különösen az orthodoxia érdekében ellene vívott hosszú harcz tette Révészt nevezetessé E vitáról neki lehetetlenség igaz ítéletet mondani. A mihez pedig kétségkívül jobban értett volna, mint a történelemhez. Úgy látszik nem akarta a sír felett ismételni híres nyilatkozatát, mit azelőtt 10 évvel világgá bocsátott: *„Sír a lélek bennem, ha elgondolom, mi volt Révész Imre nehány évvel ezelőtt és mi ő ma!“* (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1872. 9. sz. V. ö. *Figyelmező.* 1872. 118. 122.)

Ezért siet Ballagi hallgatói előtt csak a történetírót bemutatni. S itt Révész ellen, a sorok közt, azt a megsemmisítő vádat emeli, hogy a közönség csalódott Révész Imrében, a ki az általa felköltött várakozást távolról sem elégítette ki. A magyar protestáns egyház történelmét várták tőle, a mibe ő (annyi nagyhangú ígéret után!) egész életén át belé sem fogott; sőt a történelmi módszerről nyilvánított nézetei szerint Ballagiként még csak belé sem foghatott volna.

Ha olyannyira megtetszett Révész Imre fiának e leleplezés (mi úgy is köztudomású volt!), azt is jó lesz végre belátnia, hogy a Servetügyre való visszatekintésnél, mintegy odavetve, „mintaszerű mesteri feldolgozást“, „elbeszélő és műalkotó tehetséget“, „ügyes csoportosítást“ stb. emlegetve a debreczeniek iránti figyelemből, nem kis ügyességgel kiválogatja *„Kálvin életéből“* Ballagi mindazokat a szabadelvűnek tetsző vonásokat, a miket a néhai szerző a budapestiekre való tekintetből vegyített előadása közé; mindezeket aztán merészen egybeillesztvén, egy idealis, nem létező, modern történetírót rajzol Révész személyében, a ki Ballagink szerint: „Servet halálra ítéltetésének nem mentegetése, még kevésbbé igazolása, hanem pusztán csak *magyarázata* tekintetéből hivatkozott művében a XVI. sz.-i fogalmakra, positiv törvényekre és gyakorlatra“ és a ki „nemcsak a hitüldözés jogosultságát *határozottan kárhoztatta*, hanem a vallási türelmetlenséget *még magában Kálvinban is rosszalja és elítéli.“* (Emlékbeszéd R. I. fölött. 26—29.)

Még egy borongó pillantást vetve Révész oly szépen emelkedő pályájára, felemlíti Ballagi annak szomorú elhanyatlását is, mely saját szebb múltjával hozta őt ellenkezésbe, mikor a hol szabadelvű, hol orthodox Révésznek végtére el kellett kedvetlenednie mindentől, látva, hogy a körülte állók haszontalan lom gyanánt lökik el a régi szent meggyőződéseket. Ezek után a szónok ily kegyeletes óhajtással végzi beszédét: „Boldognak fogom mondani magamat, ha sikerűlt Révész lelki nagyságát *kellő világításba* helyeznem, hogy *nemes élete rajzában követésre méltó példa legyen maradékainknak is bemutatva.“* (*U. o.* 30. — V. ö. *Ker. Magvető.* XVI. 1881. 65.)

Nem tudom, meg tudja-e érteni az atyja nagysága iránt oly kegyeletes elfogultsággal viseltető Révész Kálmán, mily nemes érte-

lem rejlik az emlékbeszéd itt bemutatott kiengesztelő hangjában: mint szeretett volna az ép oly praktikus, mint „fenkölt gondolkozású“ Ballagi az orthodoxia elesett bajnokának sirhalma fölött békejobbot nyújtani a vezértelen ellenpártnak, hogy a hosszú áldatlan harcz helyett ezentúl inkább az újraalkotás békés munkájához lássanak.[1] Ha nem tudja, vagy nem akarja felfogni e szavak igazi értelmét, akkor saját atyjának szellemét idézhetem fel a Révész Imre emlékét hamis színbe öltöztető fiú ellen. A ki nem is álmodva arról, hogy valaha éppen Ballagival kivánják az ő roskadó tekintélyét megtámogatni, nem valami „fenkölt gondolkozásúnak“ mutatta be saját hívei előtt ama „megdöbbentő fogalomzavarban hánykodó“ és „kongó űrt“, mely szokott „*rágalmaival*“ szellemi sülyedéssel és szellemi bukással, múltja iránti hűtlenséggel és következetlenséggel, azonkívül ráfogások, ferdítések és befeketítések gyártásával vádolja őt s a ki, különösen mióta ő Kálvin életét megírta s e nagy embernek a külföldi protestáns tudományosság előtt régóta tisztában álló becsületét (!) védelmezni merészelte, „tribunálként figurálni erőlködő szerencsétlen lapjában“, a hol csak teheti, rendszeresen támadja, ostromolja és gyalázza, annyira, hogy ez már, legalább Révész előtt, egyike lett a legmegszokottabb dolgoknak a világon. (*Figyelmező.* 1872. 120—123. 183. stb.)

Ime a Ballagi és Révész közt fennállt viszony a legtermészetesebb megvilágításban! Nem akarjuk e gyászos harcz többi sebeit is felszakgatni, hogy a lesújtó eredményt a maguk megdöbbentő sivárságában tárjuk olvasóink elé. Csupán megbotránkozásunknak adunk élénk kifejezést, hogy Révész Imre fiának bárminő eszköz is jó, csakhogy az avatatlanokat a megrendült családügy igazi mivolta felől egy ideig kellemes csalódásban tarthassa; csakhogy a debreczeni jóféle homokra épített *felemás* tekintélyt, a játszó gyermekek eme csoda bálványát, ideig-óráig megóvhassa a megérdemlett feledéstől.

Révész Kálmán többi nem oly kitünően családias jellegű észrevételével nagyon könnyen leszámolhatunk.

KANYARÓ FERENCZ.

(Befejező közl. köv.)

---

[1] Hasonló kegyeletes eljárást tanúsítottak másik oldalon az unitáriusok is az elhunyt debreczeni történetíró iránt. Ezek 1872-ben s azután is a *Figyelmezőnek*, Révész lapjának, „ellenük szórt *rágalmait*“ a *Ker. Magvető* VII. kt. 164—166. 318—331. stb. lapjain olvasható határozottsággal verték vissza s bizony nem valami hízelgőn nyilatkoztak a szüntelen reájok támadó ellenfélről; ellenben a váratlanúl kimult történettudóst kitüntető részvétben és a leggyöngédebb megemlékezésben részesítették. (Lásd: *Ker. Magvető.* XVI. 64. 65.) Soha senkinek se jutott volna eszébe sirjából ismét fölidézni ezt a minden gyorsabb haladásnak oly csökönyös makacssággal útjában álló szellemet s újból számon kérni tőle azokat a vele el nem temetett rágalmakat, ha fia, R. Kálmán, fenhéjázó röpiratával ki nem hívja az „*unitárius történetirás*“ megtörlő kritikáját. Ballagié helyett ugyan miért nem az unitáriusok panegyricumát állítja fel R. K. közibénk igazlátó bírónak? Avagy miért nem idézgeti döntő szaktekintélyképpen az akkori napi lapok szintén kegyeletes megemlékezéseit?

Párisi levél.

Páris, 1894. sept.

(A zsidókhoz írt levél theologiája — tudori értekezés Ménégoz E.-től. I. vol. in 8⁰ Fiscbacher kiadásában. A francia szabadelvü lelkészek testvéri egyesülete. Reville André halála.)

Szerkesztő Úr!

A zsidókhoz írt levél theologiájának írója nem egyetemi tanuló, hanem a párisi theol. facultás egyik legkitűnőbb tanára. Már nehány év óta tanítja a lutheránus hittant kitűnő eredménynyel.

A tudorság megszerzésénél valamely tétel védelmezése csaknem formalitásnak látszik. De mikor a tárgyalás komolylyá, emelkedetté és egyszersmind mélylyé lesz, ez az igazi nyilvános vita, mikor a tudorrá avatandó és a vizsgálatok csaknem ugyanazon színvonalon állanak. Mint a facultás dekánja, a vita elnöke megindúlt szavakban mondotta, az ily tudományos vita a theol. facultás diadala, mely a facultás tanításának nagy becséről tesz bizonyságot. A leendő lelkészek, a kik az ily leczkéket követik, nem lesznek felületes emberek, vagy legalább kifogásolhatók.

A facultás nagy termét válogatott közönség töltötte bé: a College de France és a Sorbonne tanárai, lelkészek és világiak voltak jelen e minden tekintetben nevezetes vitán. Növelte az érdekeltséget az is, hogy e tárgyról Ménégoz munkája az egyetlen franczia nyelven. Ménégoz műve oly mélyreható és teljes tanúlmány, a milyent csak a jelen történelmi és exegeticai ismeretek mellett írni lehet. És a tanúltsággal oly világos előadást egyesít, hogy az ember fárasztás nélkűl olvashatja. S a mi által főleg figyelmet kelt, az gondolatainak függetlensége, mit minden lapon észre lehet venni.

Nem kicsiny feladat e munkát nehány sorban ismertetni. Mindazonáltal megkísértem úgy az ismertetést, mint azoknak a különbségeknek jelzését, melyek Ménégoz és Sabatier tanár között vannak.

Az első részben, az úgynevezett bevezetésben Ménégoz főleg történelmi oldalról tárgyalja a kérdést. Mikor íratott a zsidókhoz irt

levél, ki által és kikhez? A levél keletkezését egész bizonyossággal a 79-ik év előtti időre teszi és bizonyítékai, melyeket felhoz, teljesen kielégítők. A mi a levél szerzőjét illeti, az ismeretlen, arról semmit sem lehet tudni és nevét még gyanítani sem. De az bizonyos, hogy a szerző zsidó eredetű alexandriai zsidó, ki keveset, vagy éppen semmit sem tud a héber nyelvből, mert idézetei, melyeket a bibliából tesz, mind a görög szövegből vannak véve. Hogy kik voltak azok, a kikhez a levél intézve volt, erre nézve bizonyos, hogy azok a zsidók, a kik a keresztény vallásra áttértek, de a kik mégis zsidózók maradtak és nagy hajlamok volt a judaismusra visszatérésre. És éppen ez az, a mitől a szerző óvni akarja, felmutatva az új tan nagyszerűségét. A levél czélja tehát apologetikus. A Krisztus személye a levél központja és a kik megtagadják az ő egyházát, ez által elvesztik az igazság megszentelő hatását s magok fosztják meg magukat az üdvtől . . .

A második rész a levélben foglalt hittani elvek magyarázatának van szentelve: a christologiának, a szabadításnak, a hitnek, a törvénynek és az eschatologiának. A szerző arra a megállapodásra jut, hogy a levél christologiai eszméi inkább hasonlítnak az arianismushoz, mint a niceai zsinat felfogásához. A hogy pedig a szabadítás munkáját fogja fel a levél, az egyáltalán nem a kiengesztelés tana; Jézus, kinek a levél szerzője nem tulajdonít istenséget metaphysikai értelemben, magát áldozatúl ajánlja, de ez az áldozat nem a vétkes emberért való kiengesztelés . . . Az üdvnek egyetlen eszköze a Krisztusban, mint közbenjáróban való hit. A közbenjárás eszméjére a levél szerzőjét, Ménégoz szerint az a befolyás vezette, melyet az alexandriai bölcselem gyakorolt reá, valamint ama kornak sok keresztényére, értve a judaizans keresztényeket és nem a palesztinaiakat . . . A záradékban, mely a munkának harmadik részét alkotja, Ménégoz a levél adataira támaszkodva, a hit eszméinek természetét és értékét magyarázza. És itt annak az iratnak a lényegét ismétli, melyet 1879-ben adott közre e czim alatt: „Reflexions sur l'Evangile du salut.“ Ez a hitnek ama fogalma, melynek ő ezt a nevet adja: „*fideism*“ és a mely ebben áll: „Az ember üdve nem az ő hiedelmeitől függ, hanem vallásos hitétől, azaz attól, hogy lelkét Istennek szentelje.“ Az orthodoxok lapjai kifogásokat tettek a munkának e része ellen. A tudós tanár kötelességének tartotta, hogy ezekre magyarázatokkal feleljen, hogy gondolatát jobban megértesse. Ha jól fogtam fel, a mit szerző „fideism“-nek nevez, azzal ellen akar hatni annak a sajnálatos összezavarásnak, melyet a katholicis-

mus tett a hitre és a hitvallásra s mely a protestantismusba is átjött. Szóval Ménégoz szerint lehetnek hiányok, tévedések az értelmi felfogásban, a hitvallások lehetnek tévesek, de a szív hajlamai és az akarat elhatározása lehetnek azért jók és a szívnek eme jó hajlama minket Istenhez vezet, mi a hit czélja. S mellesleg legyen megjegyezve, éppen ez a különbség a Ménégoz felfogása és az orthodoxoké közt, kiknek nem mindig szabálya: „fides quaerens intellectum“, a mint kellene.

Adnom kellett e rövid kivonatot Ménégoz munkájából, hogy az a felett tartott nyilvános vitára térhessek, melynek Sabatier tanár volt az elnöke. A vita egyike volt a legkitűnőbbeknek. S különösen az elnök vett részt benne, a tudorjelölt némely nézete ellen foglalva állást nagy tudományossággal és meggyőző érveléssel. Sabatier szerint a kiengesztelés eszméje benne foglaltatik a zsidókhoz írt levélben. Szerinte a levél ismeretlen szerzője a judaizans keresztényeknek az ó- és új-szövetség azonosságát akarta megmutatni. Jakab apostol az evangeliumot úgy tekintette, mint a törvény betöltésének folytatását; Pál apostol pedig azt mondotta, hogy a törvény eltöröltetett az evangelium által. A zsidókhoz írt levél szerzője e két szélsőség közt foglal helyet és az alexandriai bölcselem elvei által segítve, a két szövetség azonosságára következtet; s minthogy az alexandriai bölcselőkre a látható dolgok nem egyebek, mint a láthatatlanok visszasúgárzásai, minthogy a valódi dolog nem láttatik s a mi láttatik, nem valódi, ez eszméket a két szövetségre alkalmazza. A törvény neki csak az evangelium visszsúgára. Az ó-szövetségi áldozatoknak nincs semmi hatásuk, nincs bennük a hatásnak az a valódisága, mint a Jézus Krisztusében. Tehát szerinte az evangelium nem törli el a törvényt, mint Pál apostol szerint s az evangelium nem a törvény folytatása, mint azt Jakab apostol mondja. Nem, törvény és evangelium azonosok, csakhogy az egyik valódiság, a másik pedig látszat. Úgy hogy az evangeliumot elhanyagolni azért, hogy az ember a törvényre térjen vissza, annyi mint a valóságot elhagyni a látszatért; annyi mint Jézus Krisztusnak valódi hatását és áldozatát megtagadni, hogy az ember az ó-szövetség hatás nélküli áldozataihoz térjen vissza . . .

Röviden összegeztem Sabatier ellenvetéseit, melyeket ő oly kitűnő módon tett. A tudorrá avatandó is nem kevesebb ügyességgel és széles látkörrel védte álláspontját. Úgy hogy ez nevezetes nap volt úgy a facultásra, mint a jelenlevő közönségre, mely nem gyakran élvezheti az értelemnek ily kitűnő ünnepét.

Ménégoz értekezése érdekes és könnyen olvasható. Egy orthodox bírálója, ki eszméiben nem osztozik, így nyilatkozik: „E könyv kiváló helyet foglal el theol. irodalmunkban. Az előadás tisztasága, biztos tudás, alapos kutatások, a gondolat függetlensége és komoly meggyőződés, ezek jellemzik a könyvet.“

— Nem vagyok bizonyos benne, hogy irtam-e már „a franczia szabadelvű lelkészek egyesületé“-ről. Ha igen is, megérdemli, hogy újra írjak. Az első években nehezen haladt elő e társulat, de lassanként emelkedett és működése körét kiszélesítette s különösen Dél-Francziaországban hatásosan működik. A társulat minden három évben tart gyűlést, mindig más-más helyen és theologiai, bölcselmi, vagy pedig egyszerűen vallási kérdéseket tárgyal, azonban foglalkozik neveléstani tárgyakkal is és ismét olyanokkal, melyek az épülésre tartoznak. Így ezelőtt három évvel ezer frankot ajánlottak fel egy fiatal leányok számára írandó könyvre. Csak egy munka érkezett be a kitűzött tárgyra s minthogy nem volt kielégítő, a díjnak csak fele adatott ki számára.

Az idén Montpellierben tartották a gyűlést. Ez alkalommal Chabas lelkész olvasott fel: „Jézusnak a vallásos életben való szerepéről“, minek azt is hozzá lehetett volna tenni: „a modern theologia eredményei szerint.“ Tényleg a felolvasó a theologia evolutióját adta a 16-ik százévtől elkezdve napjainkig. A bevezetésben szemlét tartott a régi orthodoxia különböző dogmái felett, megmutatva, hogy mily kevés az értéke azoknak. A Kant módszere szerint Schleiermacherrel és Vinet-vel a bizonyosságról úgy ítél, hogy az nem a csalhatatlan dogmán és külső tekintélyen nyugszik, hanem a tiszta szíven és jó lelkiismereten. Minden pontban elfogadja, a mit Secretan nyilvánított: „Ha a vallás élet, semmi sem léphet a vallásba, semmi sem tartozhatik ahoz, a mit nem lehet élni és nem hat össze az élettel s e bölcselmi s egyszersmind vallási módszert követve vizsgálja a Jézus Krisztus eleve-létezését. A munkának most csakis az első részébe vezet, mivel a másodikat nem készíthette el egészen.

Különben a második részben a Kant módszere szerint a Krisztus jelenléte elé helyezi magát és ez érintkezésben lelkiismerete megerősíti neki a Jézus szentségét, de itt se használja a „végetlen“ és „absolut“ jelzőket a Jézus szentségére, mert azt mondja, hogy e jelzőknek különböző s gyakran ellenmondó értelmet tulajdonítanak. Szerinte a Krisztus szentsége szabad és előrehaladó, azaz oly szentség, melynek fokonként lehet birtokába jutni. „Jézusnak a bűnös világban való megjelenése a történelem nagy csodája, az az új em-

beriség kezdete a történelem törvényeinek megbontása nélkűl . . . Mióta Krisztus a keresztény életben központi helyét elfoglalta, ő a hitnek tárgya. Ő kezdeményező és példány egyszersmind, kijelentő és szabadító. És ez alkotja a kereszténységnek eredetiségét . . . Az evangelium teremtő erő, mely az életet adja. Az Isten nem közölhette magát a bűnös emberrel másképpen, csak egy emberi, de arra nézve elég tiszta személy által, hogy az ő kijelentését befogadja és az eget a földdel kibékítse . . . Ilyen volt a Jézus munkája . . .“

Chabas lelkész felolvasását nagyon érdekes vita követte. De azok is, a kik a kifejezett eszmék iránt tartózkodólag viselkedtek, nem késtek hódolni annak a mély keresztény érzelemnek, mely a munkából kiérezhető volt. A gyűlés a vita folytán arra az elhatározásra jött, hogy a kérdés más szempontból is tárgyaltassék a legközelebbi gyűlésen e czím alatt: „A Jézus Krisztus szentségéről“ és erre felolvasónak Gilard lelkész jelöltetett ki. Gyakorlati tárgyul pedig, mivel Reyss lelkészt bízták meg, azokat a helyes eszközöket tűzték ki, melyekkel a gyülekezet ifjuságára vallási befolyást lehet gyakorolni. A gyűlésnek még volt egy érdekes felolvasása, a Bost lelkészé: „a gyermek-nevelésről“. Őt hallgatva, mindenki érezte, hogy itt egy atya beszél, hosszas tapasztalatok alapján. A gyermek-nevelést a következő három pont alatt tárgyalta: a kényszer, a tekintély és befolyás. De legjobb ezek közül a befolyás. Ez a gyermek nagy nevelője, ez, mely nem semmisíti meg az akaratot s mely vidám és szabad engedelmességet hoz létre. A gyűlést két jeles prédicatio zárta be a templomban, melyek közül az egyiket Fulliquet lyoni lelkész tartotta „a lelkiismeretről“ s melynek tartalma röviden: „Az emberi lélek nincs kielégítve, nincs békében, csakis akkor, ha magát teljesen alárendeli az erkölcsi kötelesség parancsoló törvényének“. A másikat Roberty, párisi lelkész mondotta, Ján. 12., 27. alapján azon az átható és vallásos gerjedelemmel teljes hangon, mely az „Oratoire“ papját jellemzi s melylyel mély hatást tett a hallgatóságra. Igy a társulat üdvös munkát gyakorol és befolyással lehet az orthodoxok és szabadelvűek kibékítésére is.

— Reville Albertet, a College de France-ban a vallások történelmének tanárát fájdalmas megpróbáltatás érte. Július utolsó napjaiban kisértük végső nyughelyére, legifjabb fiát, Reville André-t, kit a halál egy fényes jövő elől ragadott el, 28 éves korában és házassága második évében. Egyike volt az Ecole des Chartes legkitűnőbb növendékeinek s a történelmi szakra készült. Egy ideig Angliában tartózkodott, hogy magát az angol nyelv ismeretében tökélesítse.

Onnan visszatérve egy új tanszékre nevezték ki, melyet Páris városa a történelem tanítására alapított főleg a népre való tekintettel. Tanításának világossága és emelkedettsége által rendkivűli sikert ért el. Megnyerte mindazoknak a rokonszenvét, a kik hozzá közeledtek s főleg az ifjuságét, melyet mindig a jó és az igaz követésére buzdított. Jeles tehetség és nemes szívű ember volt. A jövő számára nagyszerű, egyházára és hazájára gyümölcsöző pályát ígért. Halála hirtelen jött s megzavarta a családi tűzhely örömét és elrabolta a barátok szép reményét. Hajoljunk meg a megváltoztathatlan előtt. Az Isten útai nem a mi útaink.

D. CHARRUAUD.

Gyöngymondatok.

(Ujkori iróktól.)

Élet. Életgond.

Nem okos beszéd, azt mondani: élni fogok; késő dolog azt mondani: holnap fogok élni! a bölcs azt mondja: tanulj élni! a keresztény: tanulj mindennap meghalni! Lambert őrgrófné.

A világban két hatalmas úr van: a szerelem és a halál, — és mindkettő roppant sokak felett rendelkezik. Szeretni, mint meghalni, egykor mindenki kényszerülend. *Lafontaine.*

Az élet rövid, ha csak örvendetes részét számitjuk; mert ha kedves óráinkat mind összetennők, az évek nagy számából alig kerekednék ki nehány hónapra terjedő élet. *La Bruyére.*

Az élet szempillantási terjedelme nem érdemel akkora hirdetményt annak tartóssága felől — beleértve gondjait és nyomorait. *Kleist.*

Nemtelen dolog az életet meggyűlölni mindaddig, mig a világnak használhatunk s abban szerencsések lehetünk. *Kleist.*

Életbölcseség.

A világtársalgás és magányzás között a valódi bölcseség a középben található. *Zimmermann.*

Ha szép életet akarsz élni, a multért ne aggódj, a jelent mindig használd, kevés dolog hozzon kedvetlenségbe, különösen senkit se gyűlölj, és a jövőt bizd Istenre. *Göthe.*

Nem azt kivánni, a mivel nem birsz, hanem megelégedni avval, a mivel birsz, teszen életbölcsesé: amaz sokaknál történik, ez keveseknél. *Petrárka.*

Sírjak-e, hogy életemet
  Jól használni nem tudtam?
S legkiesebb ösvényimet
  Álmodozva folytattam?
Ha ezt újra elkezdhetném,
Ismét a multat követném.

Úgy éltem, hogy életemet
Visszaélni nem bánnám;
Úgy éltem, hogy életemet
Végezni ne fájlalnám:
Megcsókolgattam rózsáit,
Megízzadtam vaspályáit. *Berzsenyi.*

A mit egy bolond tiz évi munkájából remél, azt a becsületes emberek egy szó kimondása alatt látják kezeiből kiragadtatni. *Lafontaine.*

Életkor.

Mosolygasz, óh barát! hogy érett éveimben
Gyuladva festem én az eltünt gyermeket: (Ámor)
Ah! most is újulást találok képzetimben
S könnyebb szárnyain bolyong elmém a föld felett.
Kölcsei.

Földét a földmives szántja,
Aztán beboronálja:
Képünket az idő felszántja,
De be nem boronálja. *Petőfi.*

Sok látszik lehetetlennek az aggott előtt, mit az ifjú keble és ereje még biztosnak talál. *P. Szathmári Károly.*

Ifjú korában az ember idegen tartományokat látogat, öreg korában saját birtokát. *Saphir.*

Ha 20 éves korunkban megmutatnák egy tűkörben 60 éves korunkbeli képünket, hanyat esve rettennénk meg tőle. *Sevigné asszony.*

Minden életkor egy folyam, mely minket a sors lejtőjén viszen, mikor magunkat rábízzuk. *Chateaubriand.*

Kedvesség, bájolás kirekesztőleg az ifjúság osztályrészei; az érettkor szépsége pedig őszi gyümölcsözés. *Sand György.*

Álmaim tünnek (az ifjúkor lejártával), leesik szemeimről a csalárd fátyol, s az aranyvilág rózsaberkéből sivatag vadon kel zordon időkkel: hol csak a külszín födi a valóság puszta országát bibor állepeliel, — ámde a bölcsnek beható szemével játszani nem mer. *Berzsenyi.*

Az életkor első felének ösztönei vannak, utolsó felének pedig fékjei. Bármi vagy is, nem sokáig lehetsz; s ha létezést kivánsz, igyekezz jó lenni. Egyedűl az erény nem fél a vénségtől. *Petrárka.*

Minden életkorunkra úgy jutunk el, hogy sem hozzá tartózkodni, sem felhasználni nem tudjuk; mikor lefolyt, akkor látjuk át, mi hasznát vehettük volna. *Lambertné.*

Gyűjtötte: Kiss Mihály.

Irodalmi értesítő.

Anyag és szellem, bölcsészet-csillagászati tanulmány. Irta: *Kármán Pál.* Kiadja: Hornyánszky Viktor, Budapest. Ára 1 frt.

Napról-napra örvendetesen tapasztaljuk, hogy eredeti művekkel is egyre gyarapodik a magyar bölcsészeti irodalom. A kezünk alatti könyv is az eredeti művek számát szaporítja s meglepő ügyességgel igyekszik összeegyeztetni a bölcsészetet és a természettudományokat, — mivel külön-külön egyik sem elégséges az ember lelki szükségeit kielégíteni, — a kijelentett vallás tanításaival. Szerző e művével útirányt akar adni e czél eléréséhez Bacon ismeretes mondása alapján: „A teljesen felfogott, áttanúlmányozott bölcsészet Istenhez vezet“, megmutatván, hogy az anyagot a szellem kormányozza, még pedig az ember-anyagot az ember szelleme, a világ-anyagot az Isten szelleme.

A munka hét rövid fejezetre van felosztva, de tulajdonképpen két főrész van benne. Az első a csupán bölczészeti, a másik a csillagászati rész.

Az első részben, — miután eléadja az ó- és újkori bölcsészek és vallásalapítók nézeteit Istenről, a világ előállásáról, az emberről és egymáshoz való viszonyaikról, — áttér a materialismus, — majd a szabad akarat kérdésének tárgyalására. Ezt tevén, mindenekelőtt kikel a materialisták ellen, s kevés szóval ugyan, de ügyesen czáfolja Spinozát, Holbachot, Büchnert, stbit. Rendszerükből ugyanis kilátszik, hogy nem tettek különbséget ok és okozat között, mi a tévedések útvesztőjébe juttatta őket. Az ok és okozat fogalma pedig erre nézve e szavakba van foglalva: *Ember az ember!* És e minőségünkben, mint egyrészt testi fogyatkozásaink miatt nem bírunk mint a madarak a levegőbe emelkedni, úgy szellemi korlátoltságunknál fogva nem tudunk a felsőbb lények, isteni tulajdonok megértésének magaslatára felemelkedni; s miként testi szemünknek van határa, melyen túl a tárgyakat nem láthatjuk, úgy lelki szemünknek is van, melyen túl a tudás megszünik s gondolataink nem egyebek, mint sötétben való tapogatások. De valamint abból, hogy testi szemeinkkel látásunk határán túl semmi

tárgyat nem láthatunk, még nem következik, hogy azontúl semmi tárgy nem létezik: úgy hasonlóan abból, hogy lelki szemeinkkel Isten örökkévalóságát és mindenhatóságát fel nem foghatjuk, okszerűen nem lehet következtetni Isten nem létezésére. Az ember korlátolt tehetségű lénynek van teremtve s innen van, hogy az Istent nem lehet logikai fogalmak szerint megismerni, hanem ennek a megismerésnek az érzések mélységéből kell születnie, melynek alapja az Isteni kijelentésből merített hit.

A szabadakaratot illetőleg először is elősorolja azokat a bölcsészeket, kik azt tagadják, szembeállítván azokkal, kik létezését elismerik; hivatkozik a tapasztalatra, hogy az okos lélekkel felruházott ember, kinek normális, egészséges szervezete van, lelkének ereje által tudja cselekményeit szabad akarata szerint irányozni. Tapasztalatból tudjuk — ugymond — hogy az emberek megfontolás után bizonyos czélt tűznek ki maguknak, melynek elérésére irányozzák terveiket és cselekményeiket. A szabadakarat mellett bizonyít, hogy a természeti ismeretek, melyeket egyesek felfedeznek, mások által gyorsan fel lesznek használva, még pedig az emberiségnek nemcsak javára, hanem ártalmára is. Mellette bizonyítnak az öröm, harag és gyűlölet indúlatai, különösen pedig a félelem érzése. Az öröm, gyűlölet különböző tettekre ragadja az embert, mi szabadakaratra mutat: a félelem érzése pedig sok cselekedettől visszariasztja, mi szintén szabadakaratra mutat. Ez állításai igazolására megtörtént eseteket, találó példákat hoz fel.

A második rész csillagászattan, mely az egész világegyetemet felöleli. Különös figyelmet érdemel a hatodik és hetedik pont. Az első „*A föld bolygó*“ czím alatt az emberi lélek halhatatlanságát tárgyalja, a második „*Venus, Merkur*“ czím alatt a fensőbb szellemi lényekről s a lélek elköltözéséről szól, azt állítván, hogy az emberi lélek, midőn a test anyagától elválik, egyelőre oly égi testbe költözik, mely közelebb van a naphoz, mint a föld és ez az égi test a Venus bolygó lehet. E kissé sajátságos és mystikus nézetét physikai és vallási tételekkel törekszik igazolni.

Mindezekből befejezésűl levonja a következményt, hogy a bölcsészet és természettudományok ismerete nem ellenkezik a vallással, sőt éppen az okszerű vallásosságot és tudományos miveltséget előmozdítja.

Ezekből látható, hogy a könyv figyelmet érdemel. Irója át van hatva a mély vallásos érzéstől s mindamellett, hogy bejárja az egész világegyetemet, hite nem gyengűl, mint a hogy némely természettudósok állítják magukról, sőt ellenkezőleg, erősödik. Szerző önmagán bebizonyítva látja, hogy minél tovább foglalkozik valaki a bölcsészettel és

természettudományokkal, annál inkább megszilárdúl vallásos érzése s Istenben vetett hite. S ez a műnek már egymagában is nagy érdeme.
Simonfi Márton.

A tolsztojizmus. Schroeder Félix Dresda. 1894. 118. l. 1 m. 50 fill. Szerző nagy szeretettel és ismerettel tárgyalja Tolsztoj rendszerét *tolsztojizmus* név alatt, mely név ellen maga Tolsztoj tiltakozik (Előszó VIII.), mert — mint mondja — mindazt, a mit ő hírdet és tanít, már ezelőtt 1800 évvel az evangeliumok sokkal jobban tanították. Tolsztojizmus alatt tehát a „Tolsztoj szerinti keresztény tant" kell érteni. A könyv 3 fejezetre oszlik. Az első a rendszer kifejlődését adja, mint természetes, ez irányú irodalmi működésének ismertetésével és méltatásával. A második az erkölcstanát és socialis eszméit fejtegeti, de nem elég kimerítően. Oly könyvtől, melynek czíme akkora várakozást kelt, — megvártuk volna, hogy a tárgyáról teljes ismeretegészet adjon, azt kimerítse. A Ker. Magvető olvasói ismerik már a 2 fejezet tartalmát, (1894. 4. füzet, Tolsztoj boldogságtana), azért röviden csak útalunk rá. A 3. fejezetben a tolsztojizmus jelentőségéről a jelenkorban mond nehány figyelemre méltó dolgot. Tolsztoj a hires orosz népapostolnak, Sutajewnek tanitványa, a kereszténység sajátos felfogását tőle vette át. Igy a tolsztojizmusnak mélyre menő gyökerei vannak a népéletben és Tolsztoj azokat a gondolatokat, melyek az egyszerű nép kedélyvilágában kifejlődtek, csak megvizsgálta és rendszerbe öntötte. A korabeli orosz irodalomnak (Dosztojewszki) egy jelentékeny részét ez az evangeliumi szellem hatja át s ezért Tolsztoj vallási és sociális theoriái egy már meglevő kedélyállapot kifejezése. — Alapjában nem egyébb ez, mint a nyugati egyéni cultura vigasztalan sokoldalusága elleni erős reactio s igen természetes, hogy ez éppen Oroszországban kezdődött. Azok az okok, a melyek a tolsztojizmust teremtették, a mívelt világban napról napra inkább terjednek és az igazság és szeretet utáni vágy, a melyet T. tana teljesen kielégit, minden oldalon a legkülönbözőbb módokon nyilvánul. A lelkiismereti furdalás, anyagi érdekek növekvő túlsúlya, ipar, kereskedés, népjólét fellendülése, a határtalan verseny, mely a létért való küzdelmet még elkeseredettebbé teszi, növekvő szükségletek, természetellenes és bonyolúlt létfeltételek, ezek s hasonló tényezők játszottak közbe a tolsztojizmus előállásánál. Már mutatkoznak jelei olyan kisérleteknek, melyek a létért való elkeseredett harcznak e hevességét enyhíteni akarják s ezért a tolsztojizmus a jelen pillanat szükségleteinek megfelel, (89. l.) és jobban, mint azok a socialis tanok, melyek az okosak önző zsarnokságát a nagy tömeg értelmetlen zsarnokságával akarják pótolni, vagy mint az anarchistikus

tanok, mert ez minden erőszak alkalmazását kerűli, minden igazságtalanságot, s mert a testvériségnek s általános emberszeretetnek fenséges eszményét állítja előnkbe és a boldogságot és életczélt a szeretetbe helyezi. A tolsztojizmus e befolyásának lehetősége valószínű azért is, mert ez oly *kedélyállapot*, oly életfelfogás, mely az igazság és szeretet után szomjuhozók követelményeinek megfelel, ha nem teszik is magukévá a rendszer egyes vallási, társadalmi és erkölcsi követelményeit is. (*G. K.*)

Előfizetési felhívás. Weber Samu, szepesbélai ág. ev. lelkész előfizetést hirdet Gradeczi Stansith Horváth Gergely és családja 16-ik századévre vonatkozó történelmi korrajzra. Az előfizetési pénz 1 frt. 10 krral november hó végéig küldendő be.

A „Fiatalság Barátja“ czímű ifjúsági lapból, mely a Dávid-Ferencz-egylet kiadványa, uj szám jelent meg több épületes czikkel, melyek az ifjuság vallásos nevelésére irányulnak. Hasznos vállalat.

Különfélék.

Fekete Gábor kinevezése. Fekete Gábort, marosvásárhelyi kir. táblai tanácselnököt a király a kolozsvári *királyi itélő-tábla elnökévé* nevezte ki. Régen volt az, mikor unitárius ember a biróságnál ily magas állásba juthatott. A mostani szabadelvü kormányzásnak kellett jőni, hogy ily eset annyi idő után ismét megtörténhessék. E kinevezés kétségtelenűl ama demokratikus elvekre vall, melyek a mai államkormányt annyira áthatják, s melyekben jobb időknek a jeleit szemlélhetjük. Nagy változás valóban. Tehetség és tanultság ma a minősítés, s nem a régi állam-egyházi kötelékbe tartozás; a legjobb arravalóság, s nem egy túlélt, hivatalos hitvallás. És hogy Fekete Gábort ily minősültség juttatta a magas, kitűnő állásba, ez csak fokozza azt az örömet, melyet kineveztetésén baráti rokonszenvvel érezünk.

A világ nagy talányai. Du Bois Reymond, a hírneves természettudós ezelőtt nehány évvel tartott és most újra kiadott „A világ nagy talányai“ czimű felolvasásában hét talányt jelöl meg, melyeket a természettudósok meg nem oldhatnak. Ezek: anyag és erő, a mozgás és élet eléállása, a természet czélszerű bérendezése, az eszmélés és eszes gondolkozás eléállása, és végre a szabadakarat. A kiváló tudós azt mondja: „Az emberi szellemnek nem lehet ezekben a dolgokban ellenmondás nélküli eredményre jutni; mi azért a helyett hogy a terméketlen speculatiok körében forognánk vagy az öncsalódás kardjával akarnók a csomót szétvágni, elébb becsüljük ennél, hogy a dolgoknak ugy való szemléléséhez tartsuk magunkat, a mint vannak.“ Csakugyan Du Bois-Reymond egy más alkalommal ugyanebben az értelemben mondotta e híressé vált szavakat: ignoramus et ignorabimus. Más jeles természettudósok is, mint Virchow, Helmholtz, Nägeli a meg nem ismerhetést az igaz tudás ismertetőjéül állították fel. S hozzájuk csatlakozik a nagy angol természetvizsgáló Tyndal, a ki magát és tudóstársait „nem-tudókdóknak“ mondotta. A nem-tudásnak, a meg nem ismerésnek e bevallása értékes eredménye lenne a tudós gondolkozásnak, ha meg volna az a következménye, hogy a vezérlő szellemeket a pantheistiko-materialistikus világnézletről a theistikus ideális nézlet tisztaságára vezetné, a mint

azt a kereszténység és keresztény hit ajánlja nekünk. Hogy az ismeretben csak bizonyos határokig lehet menni, épp ennek az emberi gondolkozás elégtelenségét kell elismertetnie és a keresztény hitnek nagy értékét az ember egész lényére való boldogító hatásában.

Gyöngyösy István †. Az Úr kedvez az ő szolgáinak. 86 évet engedett neki, melyből 50 évnél többet lelkészi szolgálatban töltött, pályáját mint segéd-pap Kolozsvárt kezdve, mint rendes pap nehány évig Tordán, azután Vargyason folytatva és végezve. Az Úr kedvezett neki abban is, hogy jól szolgálhassa. Gyöngyösy munkásságával és jeles beszédeivel mindenütt köztiszteletet nyert. Beszédei közül folyóiratunk is adott közre, s külön nyomtatásban is jelent meg nem egy alkalmi beszéde. Az udvarhelyi egyházkörnek több ideig volt esperese is. Nyugalomba lépése után Marosvásárhelyre vonult fiához, Gyöngyösy Béla kir. erdőmesterhez. Az eleven ősz férfi akárhányszor mondotta, hogy igen hamar lemondott a papságról. Boldog szolga! ki ily sohajokat bocsátottál fel. De Uradat szolgáltad akkor is, midőn nyugalmadban azokkal társalogtál, a kik előtted mentek, s egyházad hű fiainak, folyóiratunk egyik füzetében emléket szenteltél a Rédigereknek és Szentiványi Mihály jeles írónak. Emléked áldott! . . .

Az ev. reformátusok veszteségei. Az ev. reformátusok oct. hóban elvesztették: *Berde Sándor*, nagy-enyedi theol. tanárt, ki a biblia-magyarázattannak volt rendes tanára s a Kolozsvárt felállítandó facul-. tásnak, melyhez előre jelölve volt, tudományánál fogva egyik reménye A másik veszteségük: *Szakács Mózes*, székelyudvarhelyi tanár, kiben a régi prot. tanároknak egyik mintaalakja költözött el.

Gyászhír. Özv. Bedő Sándorné, szül. Bereczki Károlina † oct 10-én, életének 63-ik s második özvegységének 9-ik évében. A Marosvásárhelyt 1854 márt. 10-én kivégzett székely vértanú Gálfy Mihálynak volt a neje, s később városfalvi Bedő Sándor birtokosnak. A nemes keblű honleány utolsó éveit Székelyudvarhelyt töltötte s ott is helyeztetett végnyugalomra nagy részvéttől kisérve. Az elhunytat Sándor Mózes tanfelügyelő neje, Gálfy Kata és Péterfi Lajos tanár neje, Gálfy Klára mint édes anyát s illetve mint nagyanyát gyászolják.

Aranykönyv.

A BUDAPESTI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG JAVÁRA TETT ADOMÁNYOK.

(45-ik közlemény.)

A lelkészi alap javára 1892-ben: Karl Irén 25 frt. Mahling Józefa 30 frt. Bendsen Mária 50 frt. Nalesznik Anna 50 frt. Vitalsky Antal 10 frt. Susich Mária 10 frt. Jedlicska János 15 frt. Aradi Gerő 5 frt. Dr. Horváth János (1890—92-re) 15 frt. Szondy Etelka 20 frt. R. Nagy Miklós 20 frt. Rend Domokos és neje 5 frt. Tóth Kálmán 15 frt. Tiszler Katalin 20 frt. Zeilinger Róza 15 frt. Szabó Gyula 40 frt. Kovatsicsné 5 frt. Meixner Hermin 15 frt. Schmidt Lajos 20 forint.

Derzsi Károly gyűjtése a 193. számu gyűjtőkönyven (a már közölt 320 frt. után): Karric J. 10 frt. Kilik P. 5 frt. Jánoki Román 2 frt. Jelinek M. 12 frt. Verhár J. 5 frt. Thuróczi R. 5 frt Simon Sándor 5 frt. Kaiser Alajos 10 frt. Dervarics Gy. 5 frt. Mittermann 4 frt. Jezerniczky 7 frt. Együtt 70 frt.

1893-ban: Molnár János 2 frt. Auer Józefa 50 frt. Reisz Antonia 10 frt. Pattyánszky Mihály 100 frt. Rainer Teréz 50 frt. Virágh Irma 20 frt. Fischer Róza 15 frt. Demel Anna 50 frt. Bucsányi Izabella 20 frt. Jancsó Antonia 20 frt. Aigner Kornélia 30 frt. Jakula Mária 13 frt. Telegdi Gy. 10 frt. Véber Zsnzsánna 10 frt. Koszta Lujza 15 frt. Trcinska Octavia 20 frt. Reitter Ádám 15 frt. Horváth Julia 10 frt. Pauspertl Paulina 50 frt. Perczel Ferencz és neje 100 frt. Moser Amalia 50 frt. Voight Gizella 10 frt. Jäger Ágoston 20 frt. Beleznai Katalin 6 frt. Dr. Szilágyi F. 25 frt. Kárász Péter 10 frt. Boncza Miklós (kir. mentvény) 50 frt. Hoffmann Mária (liga-mentvény) 50 frt. Chikan Ilona 10 frt. Déreczy Mária 15 frt. Brenner Kata 50 frt. Lederer Zsófia 50 frt. Rónayné 5 frt. Eisenmanné 25 frt Cziráky János gr. 50 frt. Latinovics Jánosné 100 frt.

Hevér Géza 67. számu gyüjtőkönyvén: Hevér és neje 8 frt. Mamusich L. 1 frt. Vojnics M. 1 frt. Vojnics F. 50 kr. Együtt 10 frt. 50 kr.

Budapesten, 1894. október hó.

Derzsi, lelkész.